दिनकर द. पाटील

कोंवळीं किरणें

[लघुकथा]

करवीर प्रांतिक
साहित्य संमेलनदिन

२० जुलै १९४१] [किंमत १। रु.

प्रकाशक :—
दा. ना. मोघे, बी. ए.
स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल,
कोल्हापूर.

मुद्रक :—
कृ. ह. सहस्रबुद्धे,
श्रीज्ञानेश्वर प्रेस,
कोल्हापूर.

- मुखपृष्ठ–परिचय, १२३ पहा.

अनुक्रम—

क्षितिजावर	४
अपुरी गोष्ट	९
घराबाहेर	१८
देह आणि मन	३२
दुसरें प्रेम	४१
दिवाळीची भेट	५१
भाऊबीजेची ओवाळणी	५८
उद्धार	६८
सुखस्वप्न	७३
कोकिळा	८३
पुढारी	९२
लग्नाचा अपघात	९८
आहुति	१०७
सप्रेम भेट	११३
मुखपृष्ठ (रसग्रहण)	१२३

क्षितिजावर

मीलनाची आतुरता अन्तरीं कितीहि असली, तरी रमणाच्या वाटेवर अभिसारकेचीं पावलं मंदावतातच ! परंतु, या संकोचानंच तिच्या प्रीतीची ओळख वल्लभाला पटते, नाहीं कां ? माझी दृढ श्रद्धा आहे, त्याच अकृत्रिम प्रेमान रसिक माझ्या या पदक्षेपाचं स्वागत करतील.

* * *

मला कल्पनाहि नव्हती, माझ्या आयुष्यांत हा दिवस उगवेल. परंतु, प्रेमाप्रमाणं साहित्यसेवेंतहि मनुष्य योगायोगामुळें पडतो, हेंच खरं ! मला आठवतं, लाडका विद्यार्थी म्हणून गुरुवर्य विनायकराव कर्नाटकी याच्याबरोबर 'आंधळ्याची शाळा' या नाटकाच्या दौऱ्यावर मी होतों. त्या नाट्यकृतींत भावनाची इतकी सूक्ष्म चिकित्सा झाली आहे, कीं सामान्य प्रेक्षकास तें अवगत

नाहीं. अर्थात् त्याच्या रजनासाठीं मुळांत नसलेलीं पद त्यांत भरावीं लागलीं; आणि ' टला ट रीला री ' या न्यायान मी कवि बनलों. विनायकानीं त्याची थोडी प्रशंसा केली मात्र—कुऱ्हाड हातीं पडतांच वॉशिंग्टन बागेंतील वृक्षांवर ती चालवीत सुटला ना ? साहित्याच्या उद्यानात पदलालित्य करण्याचा मोह मलाहि अनावर झाला आणि माझे मामा रावसा. व्ही. टी. पाटील याच्या कौतुकाची पाखर लाभताना तर लेखक होण्याचा हट्ट मला सोडता आला नाहीं.

*　　　*　　　*

साहित्याचा अंतिम हेतु—

पण बालकाला जीवनाचा हेतु कधीं कळला आहे काय ? तरी येवढं खरं, माझ्यासारखा नवतरुण साहित्याचं परिशीलन वास्तवापलीकडील अद्‌भुतता अनुभवण्यासाठीं क्वचितच करीत असतो. जीवनाचं विशाल दर्शनच त्याला इतकं अपरिचित असतं, कीं त्याला तहान लागते ती पल्लेदार दृष्टीच्या कक्षेतील जीवन जगण्याची—जीवनात उत्कटता आणि उदात्तता आणण्याची ! प्रस्तुतच्या कथा लिहितांना दृष्टिआडच्या सृष्टिची मनोज्ञता शब्दात साठवण्याची कल्पनाहि माझ्या मनात नव्हती. मात्र तळमळ होती ती एकच—जीवन जगूं पाहाणाऱ्याची स्मृति शक्य तों ताजी राखण्याची !

साहजीकच, मेघमालेआड लपून खट्याळपणें हसणाऱ्या विद्युल्लतेच्या हास्यानं उन्मत्त होऊन पिसारा फुलवणाऱ्या मयूराची माझी भूमिका आहे; सकाळ होताच नेमानं ' उठा, उठा ' म्हणणाऱ्या कुक्कुटाची नाहीं. नाहीं तरी, कलेचा निर्भेळ आनंद हा-

सुद्धा जीवनाचाच एक बिनमोल अंश नाहीं काय! हें दृष्टिआड करणाऱ्यांस मीं स्पष्ट सांगतों, कीं गुलाबपुष्पांचा गुलकंद करण्यापेक्षां तीं वल्लभेच्या विपुल केशभारात खोंवणंच मला अधिक आवडतं!

* * *

शेवटीं, आभार मानणं औपचारिक वाटलं तरी अगत्याचं आहे; कारण माझे लेखक–मित्र वि. वा. पत्की आणि द. ना. देशपांडे यांच्या आग्रहामुळेंच हा संग्रह प्रसिद्ध होत आहे; तर सी. गो. सरदेसाई याच्या हौसेमुळें तो वाचनीय झाला आहे. तसंच, नवयुग पिक्चर्सचे कला–दिग्दर्शक श्री. वाटेगावकर याचाहि निर्देश करण्यांत मला आनद वाटतो. त्याचं ऋण तर मीं हौसेनच पत्करलं आहे. अर्थात् स्कूल ॲंड कॉलेज बुकस्टॉलचे मालक दा. ना. मोघे यांच्या धाडसी सहकार्यामुळेंच हें सार घडत आहे आणि श्रीज्ञानेश्वर प्रेसचे मालक श्री. कृ. ह. 'सहस्रबुद्धे याच्या तत्परतेमुळें पूर्णता पावत आहे याची कृतज्ञ जाणीव मला चिरंतन राहील.

शारदा मंडळ, कोल्हापूर
१८ जून १९४१

—दिनकर द. पाटील

माझ्या

हृन्मंदिरांतील नंदादीप

आक्का आणि मामा

यांना भक्तिपूर्वक

अपुरी गोष्ट

टक् टक् टक् टक्...

खोलीच्या दाराच्या तावदानावर नखाग्रं वाजलीं, कीं मी मागं वळून पहावं, आणि अपेक्षित स्त्रीची रेखिव छाया दारावर पडलेली मला दिसावी, हा माझा अनुभव अगदीं रोजचा! याला माझं उत्तरहि ठरलेलं असे,

" ये ना, दार उघड. "

आणि उगीचच पुढं केलेलं दार हलकेंच उघडून, बनू मग आपले ओले हात पदरानं पुशीत आत येई! या वेळीं जेवण उरकून झोंपण्यासाठीं ती आपल्या खोलींत जात असायची; पण नवीं-जुनीं साप्ताहिकं चाळीत अकारण माझ्या खोलींत रमायची तिला खोडच जडली होती अलीकडे. आणि तिच्या या संवयीमुळें

माझी भरपूर करमणूक होत असल्यामुळें, तिच्या इतकीच तिची खोडहि मला प्यार वाटूं लागली होती. नाहीं तरी एखादी व्यक्ति आपल्याला आवडूं लागली, कीं तिच्या गुणापेक्षा दुर्गुणच आपल्याला जास्त कौतुकास्पद वाटत नाहींत का? व्यवस्थित बसलेले माझे केंस विस्कटण्याची खोड तिला इतकी अनिवार अशी जडली आहे, कीं कधीं कधीं मला तो तिचा एक दुर्गुणच वाटतो. पण कां कोण जाणे, जेव्हां जेव्हा ती माझे केस बोटाच्या टिचकीनं उगीचच विस्कटते, तेव्हाच ती मला फार फार आवडते.

आणि तीहि आत येतांच चकार शब्द न काढता, इतस्ततः पसरलेलीं साप्ताहिक चाळून, कॉटवरची चादर उलटीसुलटी करून एखादं दैनिक आहे कां तें पाहते; आणि मग खुर्चीच्या पाठीशीं रेलून, नकळत माझ्या केंसाशीं खेळत हंसते,

"रागवा, तुम्हांला हे आवडत नाहीं ना? मग रागवा ना माझ्यावर!"

आणि यावर माझं रागावणं तर राहतं बाजूलाच; पण तिच्या या अल्लड स्वभावाचं कौतुक करीत हळू हळू मी झोपीं जातों.

पण आज मी जरा निराळ्याच कामात होतों. नित्याप्रमाणं दार वाजताच तिला मी बोलावलं, ती आली, आणि सारीं साप्ताहिकं चाळून तिनं माझा भाग मोडला, हें सारं खरं; पण यापैकीं एकाचंहि मला अवधान नव्हतं! टेबलाजवळ बसून माझ्या काहीं पत्राचे रफ् नमुने व माझ्या बहिणीचीं काहीं पत्रं याचं केलेलं टाचण वाचण्यात मीं रंगून गेलों होतों! आपल्याकडे माझं लक्ष नाहीं, याचा तिला राग आला असावा; कारण तीं पत्रं हिसक्यानं माझ्या हातून घेऊन, कॉटवर बसत ती उद्गारली,

" काय वाचताहात येवढं ? "

" एक सुन्दर गोष्ट आहे ती ! "

" कुणाची ? तुमची ? "

" अऽहं ! "

" मग—? "

" आम्हा दोघाची ! "

" इश्श, काहीं तरीच ! "

आणि अस म्हणून अकारण मान वेळून, सस्मित मुखानं ती वाचूं लागली,

" उमेश,

...बनू नावाच्या एका शेजारच्या मुलीशीं तुझी ओळख झाल्याचं रसभरित वर्णन वाचून मला प्रथम चमत्कारिकच वाटलं! पण लगेच पटलं की हा दोष आपल्या संस्कृतीचाच आहे. कारण, बहीणभावाना परस्पराच्या प्रेमकहाण्या ऐकूनहि ठाऊक असूं नयेत हीच आपल्या घरची शिकवण नाहीं कां? पण, मित्राशीं ज्या गोष्टीची आपण मनमोकळेपणानं चर्चा करतो, त्याचा नामोच्चारहि घरीं करता कामा नये, ही रूढी मला घातक वाटते. कारण रक्ताच्या नात्यापेक्षाहि चहापाण्याचे मित्र यामुळे अधिक जिव्हाळ्याचे वाटतात. नाहीं तूच साग, आमच्या हिदु कुटुबाला जिथं जेवणासाठींच चार मडळी जमतात अशा खाणावळीचं स्वरूप प्राप्त झाल आहे, याचं कारण दुसर काय ?

तुझ पत्र वाचून खरोखरीच मला भारी आनद झाला. जुन्या माणसाना आमचीं पत्र चमत्कारिक वाटतील. वाटू देत बापडीं! पण अशीं हृदयाचीं दालन निःशंकपणें खुलीं करण्यातच कुटुम्ब-

संस्थेची सर्वांगीण उन्नति आहे, अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे.

अशाच पत्रांची वाट पाहणारी

तुझी,
ताई. ”

* * *

“ ताई,

...मागच्या पत्रात मीं तुला लिहिल होत नई का, शेजारची बनू माझी मैत्रीण झाली म्हणून ? खरंच भारी गोड आहे ग ती ! एकदा का नी बोलूं लागली, कीं अगदीं वेडं होऊन बघत बसावंसं वाटतं तिच्याकडे. बोलताना मधें मधे ‘ ऐका ना गडे ’ म्हणण्याची भारी गोड अन् लाडकी खोड आहे तिला. पण जरा कां तिच्याकडे चुकून दुर्लक्ष्य झालं तर मग काहीं विचारूंच नकोस ! ‘ मी नाहीं जा ’ म्हणून एकदा का तिच्या गालींच्या कळ्या फुगल्या कीं त्या फुलवतां फुलवता नाकीं नव येतात माझ्या !

प्रथम प्रथम माझ्या खोलींत यायला किती भ्यायची ती ! पण परवा झाली अशीच गंमत—मी ‘चित्रा’ नेहमीं वाचतो ना ? अर्थातच तिच्या वडिलानाहि तिचं व्यसन जडलं माझ्यामुळे. दर सोमवारीं स्वारी हजर,

“ काय म्हणते चित्रा ? ”

पण परवा ते होते आजारी. तेव्हा ‘ चित्रा ’ मागायला ते आले नाहींत. कॉलेजहून आल्यावर चहा करताना मला वाटलं, कीं द्यावी नेऊन ‘ चित्रा ’! पण स्टोव्ह विझवायच्या वेळींच बनू हजर,

“ चित्रा मागितलीय ! ”

चहा गाळीत मी हंसलों,

" कुणीं ? "

पदराशीं खेळत तीहि हंसली,

" ठाऊक नाहीं वाटत ? "

" हो, आहे ठाऊक ! बनू नई का आपलं नाव ? "

" इश्श, मीं नव्हे ! आबानीं— "

" मग त्या कीं—"

" द्याना तुम्हींच; मी नाहीं येत आत ! "

" मग जा—मिळणार नाहीं. "

" पहा हं. सांगेन आबाना. "

" पण त्यांनीं कारण विचारलं तर ? "

कित्ती गोंधळली ती यावर ! मी हंसलों,

" तर म्हणावं, त्यानीं चहाला आत बोलावलं पण मी गेले नाहीं, आणि म्हणून त्यानीं दिली नाहीं—कळलं ? "

अर्थात्, ' चित्रा ' बरोबर चहाहि घेऊन ती गेली हें निराळं सांगणं नकोच !.....

तुझा,

उमेश. "

* * *

" ताई,

तुझं कालचं पत्र वाचलं अन् स्वतःशींच म्हणालों,

" आईचं हृदय वेडं रे वेडं !"

आता खाणावळींत जेवायाला लागतं म्हणून आईला काळजी वाटणं साहजिक आहे. पण तुला म्हणूनच सांगतों, अगदीं घरच्या

सारखा आहे मी इथं! सणादिवशीं घास घेताना तुम्हा सर्वांना माझी आठवण होते आणि मला का ती होत नाहीं? पण म्हणून परकेपणा कसा तो वाटतच नाहीं मुळीं! तूं रागवशील, कीं खाणावळींतलं अन्न मला घरच्याइतकंच रुचकर लागूं लागलं म्हणून. पण आहे तें सारं निराळंच! कालचीच गंमत सांगतों—

आज सुट्टी आहे ना? अर्थातच, काल जेवण होतांच रात्रीं खाणावळीचे मालक म्हणाले,

"अहो उमेश, उद्या फीस्टला यायलाच पाहिजे बरं का?"

पण, सुपारी तोंडात टाकीत मी हसलों,

"Sorry!"

तुलाहि आश्चर्य वाटेल, कीं नेमकी फीस्टच मी कशी चुकवतों? पण खरं सांगू, प्रत्येक सणाला बनू म्हणते,

"आज जेवलं पाहिजे बर का इथच?"

"पण उद्या फीस्ट आहे आमची."

"हो, पण इथलं तिथं नाहीं."

"काय?"

"मी वाढणार आहे सर्वांना."

आणि लज्जारक्त मुखातून बाहेर पडणाऱ्या या बिनतोड उत्तराला काय प्रत्युत्तर द्यावं, हेंच मला कळत नाहीं. पण माझी ही संकोचावस्था तिला कळत नाहीं असं नाहीं. आसपास कोणी नाहीं असं पाहून, माझ्या केसाच्या झुपक्याशीं खेळत ती हळूच हसते,

"आईनंच सांगितलंय मला—"

"काय?"

आणि असं म्हणून मी हंसतांच ती स्मितहास्यानंच त्याचं उत्तर देते......

तुझा

उमेश. ”

* * *

“ उमेश,

...तुझं पत्र वाचताना मला वाटलं, कीं प्रो. फडक्याच्या एखाद्या गोष्टीचं हस्तलिखित तर मी वाचीत नाहीं ना ! पण बरोबर आहे, प्रेमाच्या स्फूर्तीनं काय होणार नाहीं ?

पण साभाळ हं ! आजच्या प्रेमकथा वाचल्या कीं प्रेमाचा प्रवाह आडवळणानीं वहावा, किंवा पूर्तीच्या सागराला मिळण्या-आधींच तो निराशेच्या वाळवंटात अदृश्य व्हावा हा सिद्धांत जणूं गृहीत धरूनच त्या लिहिल्या जातात असा समज होतो वाचकाचा. किंवा कोण जाणे, हा जगाचा कटु अनुभवहि असेल कदाचित् !

काहीं असो, तुझा अनुभव याला अपवाद ठरेल असा भरंवसा वाटतो. कारण, कालच आईनं विषय काढला तेव्हा अण्णा म्हणाले,

“ तो काय म्हणेल ते खरं ! !... ”

तुझी,

ताई ”

* * *

“ ताई,

तिकडे बरंच मोठ वादळ माजलं असेल म्हणून मी एका गोष्टीचा तुला उल्लेखहि केला नाहीं. वाटत होतं, कीं तुझ्याकडूनच त्याची खबर येईल. पण अजुनी काहींच न कळल्यामुळें मला समाधान वाटत, कीं अण्णांचा राग पार ओसरला असावा म्हणून !

तुला ठाऊकच आहे, परवां अण्णा इकडे आले होते तें! कां कळलं कां? त्यानीं सागितलेल्या एका मुलीशीं लग्न करण्याचं मी नाकारलं ना, तेव्हां त्याचा सोक्षमोक्ष लावण्यासाटीं ते आले होते.

बराच वादविवाद झाला आमचा इथं!

आजपर्यंत आज्ञाधारक म्हणून नांवाजलेला मी बापाशीं इतका वाद करतों, याचं त्याना विलक्षण आश्चर्य वाटलं; आणि तशातच रोषाचा दीर्घ निःश्वास सोडून त्यानीं सभोंवतीं पाहिलं, तेव्हा तर पुनः त्यांना कमालीचं नवल वाटलं!

माझी खोली पाहून ते थक्कच झाले. ती विद्यार्थ्यांची नसावी असंच त्याना वाटलं! कारण, एका टेबलावर व्यवस्थित माडलेलीं तीं पुस्तकं, जवळच दुसऱ्यावरील ती ताज्या फुलांची फुलदाणी आणि एकाच आकाराच्या चौकटीचीं भिंतीवरील विविध स्त्रीपुरुषाचीं छायाचित्रं पाहून ते सर्दच झाले. खिडक्यादाराना गुलाबी पडदे हेलकावत असून, त्यांतून गॅलरींतले नटनटींचे फोटो दिसत होते. एका छोट्या टेबलावर विणलेला शुभ्र रुमाल टाकला असून, कोपऱ्यांत कागदी फुल मोठ्या कुशलतेन रचलीं होतीं. का कोण जाणे, त्यानीं मला गंभीर स्वरातच म्हटल,

"कुणाची रे ही कलाकृति?"

आणि याच वेळीं चहाचे दोन पेले घेऊन बनू मंद पावलं टाकीत आत आली.

अण्णांना आपल्या प्रश्नाचं उत्तर मिळालं असावं. कारण, ती निघून गेली तरी ते काहींच बोलले नाहींत.

मात्र चहा घेताना माझ्या मनात सारखे विचार घोळत होते. ही सारी कलाकृति बनूचीच नव्हती का? या साऱ्या कला ती केव्हां आणि कुठं शिकली हें मला ठाऊक नाहीं. पण त्याचा विनियोग तिनं

माझी खोली शृंगारण्यात करावा ही केवढी माझी थोरवी ! शिवाय, कुणीं न सागता आण्णा येताच चहा आणण्यांत तिनं माझ्या माणसाविषयीं केवढी आपुलकी दाखवली होती. गोष्टी साध्याच असतात, पण त्याच माणसाची पारख करतात ! म्हणजे, हळूंहळूं बनू माझ्याशीं एकजीव होऊ पाहते आहे, हेंच नाहीं का स्पष्ट होत यान ?

ताई, आण्णाना नक्की काय वाटलं ते मला कळलच नाहीं—पण त्याना दिलेल्या नकारात प्रेमाच्या हाकेला ओ देण्याची माणुसकी मी दाखवीत आहे, येवढं तरी निदान तूं म्हणशील ?

तुझा,
उमेश "

इतकं वाचून होताच तिन सस्मित माझ्याकडे पाहिलं. मात्र खोडकर डोळ्यात थोडासा गभीरपणा दिसत होता. तो घालवण्यासाठीं मी हंसलों,

" कशी आहे गोष्ट ? "

" पण अपुरीच आहे कीं ! "

" हो, पण पुरी करणार ना तू ? "

" चला ! "

असं म्हणून हंसतच हातातले कागद तिनं माझ्या अंगावर फेंकले ! आणि—मी—–

पण गोष्ट लाबत चालली. शिवाय, आजच्या अश्लीलतेच्या वादात भर घालण्याचा मोह आतां आवरलाच पाहिजे. कारण, त्या वेडाचारात मला भाग घ्यायचा नाहीं. सोंवळा म्हणून नव्हे–तर–

चोरीपेक्षा चोरीची कबूलीच शिक्षेला कारणीभूत होते, होय ना ?

घराबाहेर

टण्ऽऽ!

घड्याळाचा एकच ठोका पडला. सुशिलाबाईनीं दचकून घड्याळाकडे पाहिलं. त्या प्रशस्त खोलीला मंदसा प्रकाश पुरवणाऱ्या विजेच्या दिव्याखालींच कर्तव्य बजावल्याच्या समाधानात घड्याळ 'टक् टक्' करीत होत. मात्र सुशिलाबाईचं असमाधान यान भडकून आलं. पलंगावरल्या उबदार लठ्ठ उशींत तोंड लपवून त्या रडूं लागल्या. काय होणार कांहींच कळेना त्याना. दिङ्मूढावस्थेंत कर्तव्याची दिशाहि त्याना सापडेना.

आपल्या पतिराजाना कामाच्या ऐन धादलींत जेवणाचीहि शुद्धि नसते, हा त्यांचा अनुभव कांहीं नवीन नव्हता. अशा वेळीं बहुदां बाजाराप्रमाणं खच्चून भरलेला दिवाणखाना मोकळा झाला, कीं

अंग चोरून सुशिलाबाई नानासाहेबापाशीं जात; आणि टेबलावरील कागदाच्या ढिगाऱ्यातून नानानीं लक्ष काढून, नाकावरील चष्मा पुसण्यासाठीं खुर्चीच्या पाठीशीं क्षणभर अंग टेकलं, कीं मगच त्या मोठ्या धिटाईनं पुढं होत; आणि अगदीं हलक्या आवाजात म्हणत,

" ऐकल का ! म्हटल, भाताच्या गारगोट्या झाल्या सगळ्या. "

पुत्राबद्दलचा वात्सल्याविष्कारहि अगदीं ठरलेला होता त्याचा. जिन्यातून दोन तीनदा हाक मारूनहि दीनार खालीं आला नाहीं, म्हणजे त्या आपणहून वरती जात; आणि पलगावर पडून मऊ मऊ उशीच्या कोंपऱ्याशीं अकारण चाळा करणाऱ्या आपल्या लाडक्या दीनारच्या सुगधी केशकलापात डाव्या हाताचीं बोटं रुतवून त्या म्हणायच्याच,

" कांहीं होतंय का तुला ? मग अलिकडे जेवणावरचं लक्ष का उडालंय तुझं ! "

साहजीकच, सुशिलाबाईना किती किती वाटलं, जाऊन पितापुत्राना जेवणाची दखल द्यावी; भूक नसेल तर आग्रहानं निदान दहीभात तरी चारावा. पण मायेच हें उधाण वाहू देण्याच धैर्य त्याना काहीं केल्या होईना. माजराच्या पावलानीं अनेकदा त्या दिवाणखाण्याच्या दारापर्यंत गेल्या असतील; पण हातातल्या मासिकाच्या ताज्या अंकाचीं पानं नाना इतक्या त्वेषानं उलटीत होते, कीं त्याची ती असहाय्य फडफड म्हणजे आपल्या हृदयाची धडधडच वाटली त्याना ! कागदाचीं पान फाडल्याप्रमाणं नाना भेटेल त्या माणसाची दुर्दशा करतील, ही एकच भीति त्याना हतबल करीत होती.

तर, दीनाच्या खोलींत जाण्याच्या नुसत्या कल्पनेनच त्यांच्या मातृहृदयाचं पाणीपाणी होई ! नेहमीं त्याची खोली कशी झुंबराच्या झगझगीत प्रकाशात प्रफुल्ल दिसायची; आणि खिडक्यांच्या उंची पडद्यामधून बाहेर पडणाऱ्या शांता हुबळीकरच्या सुकोमल स्वर-शलाका कर्णरंध्रातून हृदयाला भिडायच्याच—

" मज फिरफिरुनीऽऽ छळिशी काऽऽऽ ! "

पण आज मात्र त्या खोलींत जणु विश्वातला भयाण अंधःकार कोंदटला होता. आणि त्यांतूनहि दीनाच्या हृदयाचा छळ सुशिलाबाईंना स्पष्ट दिसत होता. हजारदा त्या नकळत दारापर्यंत गेल्या असतील; पण लगेच त्या व्याकुळ अंतःकरणानं परत फिरत. दार उघडताच पोराची "आई" अशी केविलवाणी हाक कानीं आली, किंवा पोटच्या गोळ्याची गळलेली मान आधारासाठीं आपल्या स्कंधावर विसावली, तर मुलाचं सांत्वन आपण कोणत्या शब्दानं करणार, हेंच त्यांना उमजत नव्हतं.

तिळतिळ तुटणारं अंतःकरण लपवून ठेवण्याची पाळी आली, कीं माणसाला होणाऱ्या वेदना असह्य असतात. पण त्यापेक्षाहि आपले पतिपुत्र उपाशी पोटींच रात्रभर एकटे तळमळणार, या कल्पनेचं दुःख सुशिलाबाईंना तीव्रतम वाटलं. ठोका पडताच त्यांनीं घड्याळाकडे पाहिलं, ते याच व्याकुळतेनं ! त्यांना भडभडून आलं. नेत्रावाटे त्यांच्या भावना खळखळूं लागल्या.

याच वेळीं नेमकी खिडकीचं दार उघडून वाऱ्याची एक थंडगार झुळुक आत आली. पण तिनं त्यांचा हृदयदाह शांत करण्याऐवजीं, दूध उतूं गेल्याची दुर्गंधी मात्र साऱ्या खोलीभर पसरवली.

*　　*　　*

किती तरी वेळ सुशिलाबाई याच विमनस्क अवस्थेत होत्या. शेवटीं शेवटीं कुठं जखमानीं माणसाला मूर्छा यावी, तशी झोंपेची छाया त्याच्या मुखावर तरळू लागली. पण जखम जिव्हारी झोंबली कीं भणभर बेशुद्धीहि नाहींशी झाल्याप्रमाणं अनेकदा त्याची झोंपमोड होई; आणि ज्या दुःसह स्वप्नभंगान त्या जाग्या होत तो प्रसग जागतेपणींहि त्याना पडद्यावरील चित्राप्रमाणं क्रमवार दिसू लागे.

त्याचं असं झालं होत. जेवणाच्या खोलींत सुशिलाबाई ताटाची तयारी करीत होत्या. त्याच वेळीं नाना, बुटाचा खाड् खाड् असा तालबद्ध आवाज काढीत, कपडे करूनच, जेवायला आले. येरवीं त्याच्या अशा येण्याचं सुशिलाईना भयच वाटलं असतं. पण गडबडींत असूनहि नाना आज खुषींत दिसले. अगदीं हंसतमुखानं हातातल पत्र ते वाचीत होते. हें पाहून सुशिलाबाईना जितकं नवल, तितकाच आनंदहि वाटला. त्या धिटाईनं काहीं तरी विनोद करणार; पण त्याआधींच हातातलं पत्र पॅटच्या खिशात कोंबीत नाना म्हणाले,

"दीनार जेवला का ग?"

सुशिलाबाईनीं हसतच विचारलं,

"का, आजच बरं मुलाची माया वाटली?"

"माया काहीं नाही; पण तुझी दया वाटली खरी!"

"म्हणजे?"

जेवणाच्या टेबलापाशीं खुर्ची ओढीत नाना हसले,

"अगऽ, तुला सून हवी होती ना?"

आपण स्वप्नात तर नाहीं ना, असा विभ्रम सुशिलाबाईना झाला. तो दूर करण्यासाठींच जणु त्या आपणहून दीनारला घेऊन आल्या.

त्या अवधींत स्वैपाक्यानं तीन ताट पांढऱ्याशुभ्र रुमालानं आच्छाद-लेल्या टेबलावर व्यवस्थित मांडलीं होतीं.

सर्वांनीं एकत्र जेवण्याचा प्रसंग मोठ्या आनंदाचा असतो, याची प्रतीति दीनारला होती. पण मुकेपणान सूचित होणार सुख आज आपल्या प्रथमच वाट्यास येत आहे, असं त्याला वाटलं. मातेच्या कौतुकगर्भ कटाक्षानीं तर तो विरघळून गेला. आणि म्हणूनच, टेबलाच्या मध्यभागीं ठेवलेल्या फुलदाणीतील ताज्या सुमनगुच्छाशी त्याचा अकारण चाळा सुरू झाला. जेव्हा नोकरानं त्याच्या काचेच्या प्याल्यात पाणी ओतल, तेव्हाची ती शांतताभग करणारी खळखळ ऐकून त्याला खरंच किती हलक हलक वाटल. आणि दीर्घ निःश्वास सोडल्यानतर कुठ त्याच्या लक्षात आल, कीं अवघी खोली कशी खमग मांसाहारी पदार्थांच्या दर्पान अगदीं दरवळून गेली आहे. मुलाची ही गोंधळलेली अवस्था पाहून, प्रसन्न चित्तान नानानीं विषयारंभ केला,

" पुण्याचे डॉ. मोहिते माहीत आहेत का तुला ? "

" परवा इथ आले होते तेच ना ? "

" हो, विसरलोंच कीं ! मला वाटतं, त्याची मुलगी यदाच मॅट्रिक पास झालीय्, नाहीं ? "

हा प्रश्न ऐकून दीनार केवढ्यादा चमकला ! वर्षाकाठीं फीसाठीं नोटाची पुडकीं मोजताना प्रोफेसराचीहि चौकशी न करणारे नाना ' पूना फेम ' पोरीची स्वतःच्या पोराशीं चर्चा करतात, याचा अर्थ काय ? मुलाचा हा गोंधळ सुशिलाबाईच्या ध्यानीं आला. गरम रस्याच्या वाटींतील अंडे चमच्यान मुलाच्या ताटात काढून देत त्या हंसल्या,

" साग ना—"

आणि तेव्हा कुठं दीनारच्या सारं ध्यानात आलं. तो एकदम लाजला अन् गभीर झाला.

पण हा गंभीरपणा नानाना तितकासा रुचला नाहीं. कारण, आपल्या भाषणानं मुलगा फार तर नुसता लाजेल अशीच त्याची कल्पना—आणि इच्छा पण होती. ती विफल होतांच त्याच्या मुद्रेवरचा मोकळेपणा क्षणात अदृश्य झालेला सुशिलाबाईंच्या चटकन् लक्षात आला. मुलाच्या अवनत मुखावर दृष्टि रोखून नाना बोलू लागले,

" हें बघ, उद्यां तूं बी. ए. होणार. तेव्हा आता हळुंहळुं तूं राकेला लागावंस हें बरं नाहीं का? तुला हें सवडीनंच बोलण्याचा माझा विचार होता. पण आताच मला मोहित्याचं पत्र आलंय्. आपल्या इदूबद्दल त्यानीं—–"

पुढील शब्द मुलाच्या चाणाक्षपणावर विसंबून नानानीं सोडून दिले. त्यावर विनयपूर्ण असं सदिग्ध उत्तर देण्याचाच दीनारचा मानस होता. परतु, मुलीची वाच्यता झाल्यावर मुलानंहि असंदिग्ध राहाणं त्याला उचित वाटलं. तो म्हणाला,

" तुमच्या इच्छेप्रमाणं वागताना खरंच नाना, मला मोठी धन्यता वाटली असती—"

" म्हणजे!"

नानाच्या या उद्गाराची, का कुणास ठाऊक, सुशिलाबाईंना भीति वाटली. त्यांचं अंग शहारलं! तोंडावरचं हास्य लोपून लाचारता तिथं दिसू लागली. दीनारच्या हे ध्यानीं आलं. पण तरीहि तो शातपणे म्हणाला,

" क्षमा करा, माझ्या प्रेमाबद्दल आपण अज्ञानी आहात ! "

तेव्हा नकळत प्रश्नार्थक भाव नानाच्या मुखावर उमटला; आणि अनेक विकाराच्या विविध छाया तेथें क्रमवार पसरूं लागल्या. तिकडे दुर्लक्ष्य करून दीनारन म्हटलं,

" कुसुमशीं लग्न करण्याचा माझा संकल्प आहे. "

आणि स्फोटक द्रव्यानीं पेट घेतल्याप्रमाणं नाना उद्गारले,

" कोण, कुसुम ? "

मौनानंच त्याला दीनारनं होकार सुचवला.

" इथं नेहमीं येते ती ? " नानाचा आवाज चढला होता. हातातला घास ताटात झाडून ते उद्गारले, " माझी सून होण्याला ती अपात्र आहे. "

" का ? "

" असल्या छप्पन्न पोरी मी विकत घेईन ! "

दीनार स्तंभितच झाला. थोडा वेळ जाऊं देऊन तो उत्तरला,

" सून बापानं विकत घ्यायची नसते; मुलानं जिकायची असते ती ! "

" होय ना ? " बंदुकीच्या गोळीप्रमाणं नानाचा शब्दन् शब्द खणखणत होता, " मग दरिद्री पोर जिकण्यांत कसला आलाय् पराक्रम ? असेल हिंमत तर श्रीमंताची पोरगी धरून दाखव. "

नानाचं हे आव्हान ऐकून दीनारपेक्षा सुशिलाबाईच भेदरून गेल्या. मुलाचं उत्तर ऐकण्यासाठीं त्याचे प्राण कर्णरध्रात जमा झाले. आणि भयप्रद मेघगर्जनेनंतर शीतल वारितुषार देहाला सुखद वाटावेत, तसे मुलानं शातपणें उच्चारलेले शब्द त्याच्या कानीं आले—

" प्रेमाची दौलत रुपयआण्यानीं मोजायची नसते. हृदयाच माप त्यासाठीं दिलंय् देवानं ! "

" दीनार—! "

तापल्या तेलात जलबिंदु साडल्याची ही कडकड होती. दांतओठ खात नाना चरफडले,

" हृदय ! बाजारात चमड्याला किंमत येते; हृदयाला नाहीं. "

" पण बाजार मांडण्याआधीं शील सोडावं लागतं, नाना. "

" म्हणून काहीं जगाचा बाजार कुणाला चुकला नाहीं. आणि बाजारात भाव बघतात; शील पाहात नाहींत कुणी. "

" पण चमडीच्या चोंचल्यासाठीं हृदयाचा लिलाव बोलायला माझी तयारी नाहीं. "

" तुला तो बोलावा लागेल. " नानाना निर्धाराचा मार्गच सोयीचा वाटला. ते म्हणाले, " तुला स्पष्ट बजावतों दीनार, माझा शब्द गुंतला आहे, त्याला इलाज नाहीं. "

" पण शब्दापेक्षा शपथेची किंमत— "

" चूप ! "

नानाना दीनारचं ऐकायचंच नव्हतं. ते त्याला अडवून म्हणाले, " कसली आलीय् शपथ ? बोहल्यावरसुद्धा लग्नं मोडतात. "

पण त्या लग्नाविषयींची चीड अव्यक्त ठेवणं दीनारलाहि अशक्य झाल. क्षणभर आपलं पितापुत्राचं नातं विसरून तो उद्गारला,

" पैसाप्रतिष्ठेसाठीं आईबापानीं जमवलेलीं असतात तीं लग्नं ! पण प्रेमासाठीं अधीर झालेले जीव तोडणं एका मृत्यूखेरीज इतर कुणालाच शक्य नाहीं. "

मुलाचा हा निर्धार ऐकून मात्र नाना देहभान विसरले. ताड-कन् त्याचं थोबाड रंगवून ते कडाडले,

" प्रेम— ! बसून खायला मिळालं कीं निजून प्रेम सुचतं ! पण मला माहीत आहे, पोटाची आग भडकली कीं प्रेमाची चित

आपोआप धडधडते. आणि तेंच मी पाहीन. फिरून ऐक दीनार, माझं अन्न खाणाऱ्यानं माझी आज्ञा पाळलीच पाहिजे."

बापाचे हे उद्गार ऐकून मात्र दीनार हतबल झाला. प्रेमनिष्ठेच्या बाधाआड लपलेले वात्सल्याचे प्रवाह त्याचे उफाळून आले. हुदका न आवरून त्याच्या मुखावाटे शब्द फुटले,

" नका नाना, झाल्या उपकाराची वाच्यता करूं नका. चिरडून मारण्यासाठीं कां बाप मुलावर उपकाराचीं ओझीं रचतो ? "

पण हे ऐकायला नाना तेथें हजर नव्हतेच. टेबलावर मस्तक टाकलं तेव्हा बुटाच्या खाड् खाड् आवाजाबरोबर निर्वाणीचे शब्दच काय ते त्याच्या कानीं आदळले,

" उद्या सकाळच्या आत मला माझं उत्तर मिळालं पाहिजे. "

पण त्यापेक्षांहि आईचा हुंदका ऐकूनच आपला दुःखावेग आंवरण्याचा संयम दीनारला राखता आला नाहीं.

* * *

हाच तो प्रसग कीं, ज्यानं तीन जिवाच्या तीन दिशा झाल्या; पण बापलेकापेक्षा सुशिलाबाईची अवस्था यान अधिक केविलवाणी झाली. आधळ प्रेम कारणाऱ्याचेच हृदयक्लेश मरणप्राय असतात. त्यांना सारखं वाटूं लागल, कीं कुडींतून आपला प्राण तात्काळ निघून जाईल तर किती बर होईल. पण मरणापेक्षाहि जगण्याचे क्लेश अधिक असतात याची अनुभूति घेण्यासाठींच जणुं त्याचा प्राण देहात तळमळत होता.

या असहाय्य धडपडीनं किती तरी वेळानं त्याना जोराची ग्लानी आली. पण 'सुशील' या हाकेनं त्या पुनः भानावर आल्याच.

नाना त्याच्या शेजारीं उभे होते. क्षणभर त्यांचा विश्वासच बसेना. अवघ्या विश्वांतली दयार्द्रता त्याच्या डोळयात डबडबली होती. तसा कटु अनुभवाचा कणखरपणाहि त्याच्या चेहऱ्यावर होता. आणि मानवी दौर्बल्याची शिथिलता तर त्यांच्या मासललेत उतरली होती. पण पायाळु माणसाला पाषाणातहि पाणी दिसत; स्त्रीहृदयालाच पुरुषाच्या कठोरतेंतील मार्दवाचा थाग लागतो कीं काय कुणास ठाऊक !

पतीला पाहाताच पदर सावरून सुशिलाबाई उठून बसल्या. तेंव्हा त्यांचे दोन्ही स्कंध आपल्या हातानीं घट्ट धरून नाना गंहिवरले,

" झोंप आली नाहीं अजून ? "

" येईल आता. "

सुशिलाबाईंचं लक्ष नव्हतं. नाहीं तर त्याच्या या उत्तराबरोबर विषादाची सांद्र छाया नानाच्या सांवळया मुखावरहि पसरलेली त्याना स्पष्ट दिसली असती. कारण, आपण रागात असलों कीं सर्वानाच आपला दरारा वाटतो, याचा येरवीं त्याना कितीहि अभिमान वाटत असला, तरी त्याची झळ घरीं पत्नीलाहि लागावी, याच त्याना कधीं कधीं विलक्षण दुःख वाटे. दरारा परक्यासाठीं असतो. घरच्या माणसानाहि त्याची बाधा व्हावी यात आपुलकी काय उरली ?

वस्तुतः, त्या आपुलकीच्या भरंवशानंच पोरानं आपला प्रेमाविष्कार केला नव्हता का ? आतड्याच्या आंधळेपणानं आईनं तर त्याला आपली मुकी संमति दिलीहि होती. पण प्रश्न पडला कुळाच्या प्रतिष्ठेचा ! कुळाच्या वैभवाच्या नौबती झडण्याची संधि चालून

येत असता, पोरानं प्रेमाची टिमकी वाजवण्याचा हट्ट धरावा, हा वेडाचार आधळ्या डोळ्यांनीं का पाह्यचा ?

आणि म्हणूनच, कर्तव्य बजावताना सारी माया नाना हृदयाच्या खोल गाभाऱ्यात कुठं तरी दाबून ठेवीत. पण एकातीं ती प्रकट झाल्यावाचून मात्र राहात नसे. सुशिलाबाईंच्या शेजारीं बसत ते म्हणाले,

" खरं साग, भीति वाटली तुला माझी ? "

जमिनीवर पसरलेल्या जाजमावर पायाच्या आगठ्यानं रेघोट्या मारीत सुशिलाबाईंनीं फक्त नकारार्थी मान हालवली.

पत्नीचा हा औपचार नानाच्या परिचयाचा होता. सुशिलाबाईंचा तळहात आपल्या दोन्हीं तळहातीं घट्ट धरून नाना गहिंवरले,

" मग साग ना, मला तूं जेवायला का बोलवलं नाहींस ? "

आणि सुशिलाबाईंच्या डोळ्यानीं धरबंद सोडला. आपला तळहात सोडवून घेण्याचा त्या प्रयत्न करूं लागल्या. तेव्हा तर तो अधिकच घट्ट दाबून नानानीं म्हटलं,

" थाब, आज मला जेवायचंच नाहीं. दीनार कुठं जेवला आहे ? "

सुशिलाबाईंच्या डोळयावाटे घळघळा अश्रू वाहूं लागले. ते त्यांच्याच पदरानं टिपीत नाना बोलूं लागले,

" तुला वाटतं, मी नुसता ताड्ताड् बोलतच असतों. प्रेमाचा पाझर माझ्या काळजाला नाहीं. पण सुशील, दिवसादिवसानीं वाढणारा माझा दीनार ! माझ्या आशेची एकुलती एक तात आहे ती ! तो चुकत असल्याच्या कल्पनेनं मी ती छेडीत असलों, तरी ती तुटेपर्यंत ताणीन असं कां वाटतं तुला ? मला कां तो नको आहे ?

सांग सुशील, उभ्या आयुष्यात अनुभवास आलेले क्लेश मीं कुणासाठीं सहन केले ? आणि मरणप्राय मानखंडना साहूनहि मी कुणासाठीं जगतों आहे ? विश्वाच्या अफाट माळरानावर पोटचा गोळा पोरका पडू नये, म्हणूनच ना ? त्याचीं आजचीं सुखस्वप्नं मी चुरडून टाकीत आहे. पण त्याचा मला आनंद का वाटतो ? तूंच सांग, जगाच्या बाजारात तो उद्या कवडीमोलाचा ठरला तर त्याच दुःख तुला मला सहन तरी करवेल का ?"

नानाना अधिक बोलवेना. दीर्घ उसासा सोडून ते स्तब्ध झाले, तों आपला ऊर पत्नीच्या अश्रूंनीं भिजून गेल्याचं त्याना आढळून आल. तो क्षण त्याना अमर वाटला.

* * *

ते दोन प्रेमी जीव निद्रावश कधीं झाले कुणास ठाऊक ! पण त्याना जाग आली ती नेहमींपेक्षा किती तरी लवकर आणि अगदीं अनपेक्षित रीतीनं ! कारण—

खोलीच्या दारावर सारखी जोराची थाप होत होती. नानानीं जागं होऊन पाहिलं, खिडकींतून नेहमीं निरभ्र दिसणारं आकाश कसं ढगाळून आलं होतं. त्रस्तपणानंच नानांनीं दार उघडलं, तेव्हां दार बडवणारा घरचा नोकर घाबऱ्या घाबऱ्या म्हणाला,

"सा–सा–साब, दादासाब खो–खोलींत न्हाइती !"

"काय !"

आणि वेड्यासारखं धावतच नाना जिना चढून माडीवर गेले. सुशिलाबाईहि पाठोपाठ धावल्या. दार उघडंच पडलं होतं. आणि समोरच पलंगावर चादर विस्कटलेली होती. सुशिलाबाईनीं केवढ्या अधीरतेनं ती बाजूस सारून पाहिल. दीनार आपला

नव्हता. दीनार खोलींत नव्हता. टेबलावरचा त्याचा फोटो पाहताच मात्र, देहातून प्राण निघून गेल्यासारखं वाटलं त्या उभयताना !

नाहीं म्हणायला, उशीवरच एक पाकीट पडलेलं होतं. मायेचा सारा वर्षाव करण्यासाठीं जणुं नानानीं तें हातीं घेतलं. सुशिलाबाई प्राण नेत्रात आणून पतीचे भाव न्याहाळूं लागल्या. आणि पतीचा चेहरा पडला मात्र—

"कुठ गेला माझा दीनार?" म्हणून त्या मटकन् कॉटवर बसल्या. त्यांच्या हातीं ते पत्र देत नानानीं खुर्चीत अंग टाकलं. आर्त स्वरानं ते अर्धवट स्वतःशींच म्हणाले,

"पोरानं बापाला ओळखल नाहीं, सुशील !"

सुशिलाबाई तें पत्र वाचूं लागल्या. दीनारनं लिहिल होत—

"तीर्थरूप नानांचे सेवेशीं,

मी कुठं तरी दूर दूर जात आहे, कीं जिथं प्रतिष्ठेला प्रामाणिकपणाची किंमत द्यावी लागणार नाहीं; निदान बापाची प्रतिष्ठा वारसाहक्कानं मुलाला मिळणार नाहीं. कारण, थोराच्या पोटीं जन्माला येणं येवढीच ज्याची कर्तबगारी, अशाना मोठेपणाची ओळखहि बहुदा नसते. उलट मोठे-पणाच्या खोट्या कल्पनांनीं माणुसकीच्या मार्गावर नसतीं विघ्नं मात्र ते निर्माण करतात.

येवढं एक पातक तरी निदान माझ्या हातून घडूं नये, म्हणून मी घराबाहेर जात आहे. असं करताना आईच्या भोळ्या जिवाची हत्त्या मी करीत आहे, येवढच एक दुःख मला हतबल करतं. पण विचारातीं वाटतं, माणसांपेक्षा तत्त्व मोठीं असतात. रक्तामांसाचा चिखल सांडल्याखेरीज

राज्यक्रांति नाहीं; मग श्रद्धेचा बळी दिल्याखेरीज विचार-क्रांति तरी कुठली ?

घराबाहेर मी कोणत्या मोलानं जगेन कुणास ठाऊक ! कदाचित् माझं पोट मला मारावंहि लागेल. पण मन मारून देह जगवण्यापेक्षा, देह मारून मन जगवणं मला मानाचं वाटतं.

क्षमा करा, पण एक कठोर सत्य मी नव्यानंच शिकलों आहे. आपुलकी असते तोंपर्यंतच अन्न हें अमृत असतं. परकेपणा उत्पन्न झाला, कीं विष होतं त्याचं. आणि अन्नाचं हालाहल मोठं चमत्कारिक आहे. अन्नानं देह जगतो, पण मन मरतं; आणि म्हणूनच बापाचा घासहि प्रसंगीं मुलाला मारक होतो. तेव्हा जिवंत राह्यचं असेल तर बालपणीं हट्टानं खाल्लेला दूधभातदेखील प्रसंगीं मुलानं ओकून टाकायला तयार झालं पाहिजे. कारण, विषसुद्धा पचवता येतं; पण तें परक्याच–घरचं नाहीं. पुतनामावशीच्याच स्तनावरचा विषलेप कृष्णानं पचवला. पण नाना, यशोदेची किंवा देवकीचीच स्तन्यसुधा विषसंकुल झाली असती तर– ? ”

सुशिलाबाईना पुढं वाचवेना. शक्य नाहीं तें, अशा आवि-र्भावानंच जणुं त्यांनीं मान झाडली. अश्रूंचा पूर त्याच्या नेत्रातून वाहूं लागला. मुलानं त्राग्यान लिहिलेला मजकूर त्याना अश्रुजलानं साफ धुऊन काढायचा होता कीं कांय कुणास ठाऊक !

—•—

देह आणि मन

—एरव्हीं मनुष्य सुखदुःखाच्या साधनांचा जेव्हां विचार करतो तेव्हा खरंच तो किती बारीकसारिक गोष्टीहि लक्षांत घेतो; पण लग्नासारख्या जीवनातील परिवर्तनक्षणीं मात्र तो जितका अविचार करतो तितका इतर वेळीं क्वचितच करीत असेल! राह्यला तिसरा मजला, झोंपायला गुढगाभर गादी, किंवा हिंडाफिरायाला एकादी मोटार असली, कीं मुलीच्या मनांत येतं, सुख सुख म्हणतात तें याहून दुसरं असं काय असणार? मुलालाहि वाटतं, कीं मुलगी दिसायला देखणी आहे ना? बस्स झालं तर—नारायणाच्या लक्ष्मींत तरी अधिक असं काय आहे याहून?

अशाच कांहींशा कल्पना करून एकत्र आल्यावर, खरं पाहतां, तिसरा मजला चढताना शारदेला केवढी अधीरता आणि आनंद

वाटायला हवा होता. पण वस्तुस्थिति मात्र अगदींच वेगळी होती. आनदाऐवजीं हृदयात भीतीचं काहूर माजलं होतं; गात्रं कशीं गळल्यासारखीं वाटत होतीं; आणि वधस्तंभाकडे खेंचल्या जाणाऱ्या बळीप्रमाणं असहाय्यपणे ती मंद मंद पावलांनीं चालली होती. पतीच्या खोलीचं दार उघडताना पहिल्या दिवशीं तिचं शरीर कसं बहरलेल्या वेलीप्रमाणं रोमाचांनीं पुलकित झालं होतं; पण आज मात्र तिचा हात दारावरच थबकला. दाराआड कोणतं भयाण दृश्य विधात्यानं आपल्याकरता रगवून ठेवलं असेल, याचीच एक कल्पना तिच्या अंतःचक्षूसमोर नाचून तिला भेडसावीत होती.

कारण, नऊ साडेनऊ झाले तरीहि सारंग जेवायला खालीं आला नाहीं, तेव्हाच तिच्या काळजात कसं धस्स झालं ! वरती जाऊन वेळींच त्याला जेवणाची जाणीव करून द्यावी असं तिला हजारदा वाटलं; पण तिथं जमलेल्या त्याच्या मित्राच्या सातमजली हास्यानं तिचा विरस कसा क्षणाक्षणाला वाढत होता. शेवटीं जेव्हा रामा गड्यानं मालकाच्या आज्ञेनुसार बिनदिव्याचीसुद्धा सायकल घेऊन धूम ठोकली तेव्हां तर तिची खात्रीच झाली—

खरं पाहतां, असले प्रसंग तिला वारंवार पाहावे लागत होते. आणि नित्याच्या या अंतस्तापानं तिच मन केव्हाच जळून गेलं होतं. अर्थात् आजचा हा प्रसंग म्हणजे राखेला जाळण्यासारखाच होता—

पण जड वस्तु जरी राख झाल्यानंतर पुनः फुलत नसल्या तरी माणसाचं मन मात्र भारी विचित्र आहे. आशेच्या जलानं मनाची राखसुद्धां अंकुरून येते. शारदेलाहि याचा अनुभव नुकतांच येऊं लागला होता. कारण—

दोनतीन दिवसापूर्वींचीच गोष्ट ! डॉक्टरनीं उपचार करून डोक्याला मलमपट्या बांधल्या तेव्हा कुठ शारदा शुद्धीवर आली होती. डोळे उघडताच डॉक्टरनीं तिला काहींसं विचारलं; पण त्याला उत्तर देण्याआधींच तिनं म्हटलं होतं,

" ते कुठ आहेत ? "

सारंग उशाशींच उभा होता. तिनं पाहिलं, त्याचाहि चेहरा दुःखीकष्टी दिसत होता. आणि याचं केवढं समाधान वाटलं होतं तिला ! आपल्या दुःखानं आपला पति कष्टी व्हावा, याचा कोणत्या स्त्रीला अभिमान वाटणार नाहीं ? याच आनंदातिशयानं क्षणभर आपल्या जखमा विसरून ती डॉक्टरना म्हणाली,

" काय म्हटलंत ? "

तिची हाताची नाडी पाहात डॉक्टर म्हणाले,

" नाहीं—आपण जेव्हा जिन्यावरून पडला तेव्हा तुम्हाला भोवळ वगैरे आल्यासारखं वाटलं होतं का ? "

तिला डॉक्टरच्या या प्रश्नाचा अर्थच कळेना. आपण जिन्यावरून पडलों ? तिनं प्रश्नार्थक नजरेनं पतीकडे पाहिलं. तो म्हणाला,

" सांग ना——"

मूर्तिमंत असहाय्यता त्याच्या मुखावर प्रगटली होती. निकाल ऐकणाऱ्या खुनी इसमाप्रमाणं त्याचा चेहरा काळवंडला होता. हे पाहून शारदेला काय वाटलं कोण जाणे ! डोळे टिपून ती म्हणाली,

" नाहीं—पायरी चुकून पडलें मी ! "

आणि असं म्हणून तिनं पुनः पतीकडे पाहिलं. सारंग आवंढा मोठ्या प्रयासानं आवरतांना तिला दिसला. डॉक्टरनीं औषध लिहून दिलं. जाता जाता ते म्हणाले,

" कांहीं घाबरू नका. दोन दिवसात बरं वाटेल याना. "

डॉक्टर निघून गेले मात्र ! सारंग दुःखावेग न आवरता उद्गारला,

" क्षमा कर शारदे—"

" कसली—?"

" तुझ्या पातिभक्तीला पात्र नाहीं मी. "

" असं बोलूं नये वेडयासारखं—" त्याचा हात आपल्या दोन्हीं हातात धरून ती म्हणाली, " त्यापेक्षा—"

" काय–? "

" एक वचन द्याल ? "

" हो–बोल–"

" माझी शपथ— ? "

" शपथ, बोल ना— ! "

" पुनः शिवणार नाहीं ना कधीं ? "

सारंगनं क्षणाचाहि विलंब न लावता शपथ दिली. कारण दारूच्या नशेत आपल्या हातून केवढं क्रौर्य घडलं होतं, याची त्याला पूर्ण शुद्धि होती; आणि निरपराध जीवाला छळणार त्याच मन त्याला डाचत होतं.

हीच एकमेव आशा शारदेच्या हृदयात अकुरत होती.

पण व्यसनी माणसाचा पश्चात्ताप क्षणिक असतो हें तिला अनुभवानं कळायचं होतं. कारण, वरील प्रसगानंतर दुसऱ्या कीं तिसऱ्याच दिवशीं ती रात्रीं एकाएकीं जागी झाली, ती पतीच्या पाघरुण घालण्यानं नव्हे, मायेन अकारण थोपटण्यान नव्हे किंवा चहाटळपणे कानात किर्रर करण्यानहि नव्हे; तर अतृप्त राहून अपरात्रीं घरीं परतणाऱ्या पतीच्या दुर्गंधी चुंबनान !

त्या क्षणींच तिला वाटल, तडक आपण घराबाहेर पडाव. पण घराच्या तिसऱ्या मजल्यावर ती गुढगाभर गादींत पार बुजली होती.

श्रीमंतीत वाढलेल्या तिच्या देहांतील मन पगू बनल होतं. घारीच्या पखातील पिलानं प्राणांतिक चित्कार करावा त्याप्रमाणं पतीच्या बाहुपाशात ती उद्गारली,

" विसरलात माझी शपथ ? "

या प्रसगाच्या स्मृतीन तिच्या डोळ्यात अश्रू तरारले. पण रडून कुठं नशीब टळत का? मनाचा हिय्या करून तिन दार उघडलं मात्र—

सारग गादीवर अस्ताव्यस्त पडला होता; त्याचे डोळे तारवटले होते; केंस अस्ताव्यस्त होऊन, एखादी गुळणी झाल्यान असेल, त्याच्या सदऱ्याचा उरोभाग भिजून, त्याला असह्य दुर्गंधी येत होती.

शारदेनं मोठ्या प्रयासान हुदका आवरला आणि त्याच क्षणीं तिचं पत्नीत्व सपल कीं काय कोण जाणे. एकाद्या निर्ढावलेल्या नोकराप्रमाण ती पुढ झाली. तिन अंथरूण सावरल आणि त्याचा सदरा साफ करीत विचारल,

" पुनः घेतलीत ? "

" हो–घेणार. "

त्यानं तिचा हात झिडकारून दिला आणि उशाजवळची मोकळी बाटली हातीं घेऊन तो बरळू लागला,

" आणि उद्यापासून तूंसुद्धा घेतली पाहिजेस. माझी–पतीची–तुझ्या देवाची आज्ञा आहे. ये जवळ–आताच पाजतों तुला—"

शारदेला वाटलं, याहून पत्नीपदाची विटंबना ती कोणती? याला कारण? पतीनं आपले मित्र सोडले तर ? ती म्हणाली—

" उद्यापासून इथं पाय ठेवू देणार नाहीं मी आपल्या मित्राना–"

" तूं कोण बोलणार त्यांना ? ते माझे मित्र आहेत— "

" मित्र ! नव्हे शत्रू ! "

सारंगला या वचनाचा मनस्वी संताप आला. तो चवताळून उचक्या आवरीत म्हणाला—

" मित्राना एक शब्द बोल–"

" मी कशाला बोलूं ? नोकरालाच सांगते—"

" त्यानीं काय केलंय ग ऽ तुझं ? म्हणे–नोकराला सागते. अहा रे पतिव्रता ! नोकर म्हणजे नवरा वाटला काय तुला ? "

* * *

आता शारदेनं तिथं राहण्यात अर्थ नव्हता. लडिवाळपणें अंगाशीं बिलगणाऱ्या मुलाला त्रस्त मातेनं श्रीमुखात भडकवावी तशीच काहींशीं अवस्था तिची झाली. तरीहि मुलाचे भरले डोळे पाहून आईला गहिंवर येतो. पण तसं व्हायला सारंग शुद्धीवर होता कुठं ? आणि याचंच शारदेला अधिक दुःख झालं.

ती खालीं आली. पतीच ताट पार निवून भाताच्या गारगोट्या झाल्या होत्या. आणि हेंच त्या दुबळ्या पतिव्रतेचं नित्याचं पक्वान्न होत.

कसेबसे चार घास खाऊन शारदेनं हात धुतले, खरकटीं काढलीं, आणि भाड्याची आवराआवर ती करूं लागली, तोंच रोज सकाळीं भांडीं घासायला येणारी भैना तिला सोप्याचं दार उघडून आत येताना दिसली. अशा अवेळीं भैनेला पाहून तिला जरा नवलच वाटलं. ती म्हणाली—

" यावेळीं बरं आलीस भैने ? "

" उद्यापासनं मी भाड्याला येनार न्हाई. "

शारदेला कमालीचं आश्चर्य वाटलं. रोज न चुकतां येणारी भैनाच का बोलते आहे हें ? तिनं विचारलं,

" कां ग ? "

आणि हा प्रश्न विचारताना आपल्या मोलकरणी दिवसागणिक बदलतात, याचा विचार तिला बीभत्स वाटला. आपल्या नवऱ्याच्या नादानपणामुळे तर ही जात नसेल, असाही विचार तिच्या सशयी आणि स्त्रीस्वभावसुलभ मत्सरी मनात आला. पण भैनेनच याचं निरसन केल,

" मी लगीन करतुया— "

आणि असं म्हणून भैना लाजली.

भैना विवाहित होती हे शारदेला माहीत होत. अर्थात् भैनेचं हे उत्तर आणि लाजणं पाहून शारदेला हसूं आलं, तरी त्यात आश्चर्यच अधिक प्रतिबिंबित झालं होतं. शारदेनं विचारलं,

" लग्न झालंय ना तुझं ? "

" याक झालंय जी. "

" मग— ? "

" दुसरं लगीन करतुया म्या. "

" म्हणजे— "

" काडीमोड दिली म्या नवऱ्याला. आता पाट लावतुया मी दुसरा. "

पुरुष ' दाढी करतो ' म्हणून सागतो, तितक्याच सुलभपणें ' मी लग्न करते, ' म्हणून सागणारी भैना शारदेला जितकी अपरिचित तितकीच भयंकर वाटली. तरीहि ती शातपणें म्हणाली,

" कां ग— ? "

हा प्रश्न मात्र भैनेला जरा गंभीर वाटला असावा; कारण, थोडा वेळ शांत राहून ती बोलूं लागली, " कालपतुर म्या तुमास्नी माजा

नवरा लई चागला हाय म्हून बोललें. पन तें सारं अक्षी खोटं हुतं. कारन, उद्याची आस कुनाला सुटलीया व्हय? याच आशेनं दारुड्या नवऱ्याचंबी म्या कौतुक केलं. पण यानंच तो लई भकला जनूं. कदी कदी घेतों म्हनत नेमानं झिंगूं लागला. परवा तर बाई-लाच कुटल्या एका घिऊन आला. तवा मातुर माजं डोक्सं फिरलं. व्हय–जिवापरास काय नवरा अधिक हाय?"

या प्रश्नाचं उत्तर हिंदु स्त्रीला अगदीं पाठच असतं! शारदा म्हणाली,

"तो एक चुकला. पण म्हणून त्याला सावरायचं–समजायचं–का— ?"

"सावरासमजायला काय तो प्वार हाय जनू! गावाचीं खेटरं खानारी बायकाच ऐकत्यात व्हय?"

भैनेचा हा प्रश्न शारदेच्या जिव्हारीं झोंबला. पण याला उत्तर होतं कुठ? बुडत्यानं काडीचा आधार घ्यावा, त्याप्रमाणं ती म्हणाली,

"सीताद्रौपदीचं उदाहरण— "

पण भैनेन तिला अधिक बोलूंच दिलं नाहीं. ती म्हणाली,

"तीं देवमानसं हुतीं, आणि त्याचं नवरंबी द्याव हुतं! असं लोळत नव्हत शेनामुतात— "

भैनेचा हा सवाल रोखठोक होता. अशा वेळीं पातिव्रत्याच्या आधाराखेरीज हिंदु स्त्री दुसरा कसला आधार शोधणार? शारदा म्हणाली—

"वेडे, म्हणून शील का सोडायचं माणसानं?"

" हे बगा, त्यावरबी म्यां लई इचार केलाया ह! शेवटीं एकच इचारलं मनाला—रातध्याड नवऱ्याच्या नावानं बोट मोडून मनं इटाळण्यापेक्षा ध्याई इटाळण लई पाप ठरऽल व्हय ? "

भैनेच्या या एकेका शब्दासरशीं शारदेच्या हृदयावर वज्राचे आघात होत होते. हा वाद वाढवण्याचंहि धैर्य तिला झाल नाहीं. शेवटीं भैनाच म्हणाली,

" म्यां जाऊं ? आता कदी येनं हुतया कुनास. ठाव ? तवा— तुमचा नुसता आशिर्वाद घ्यायला आलीवते मी तुमच्यासारख्या देवता— "

आणि एवढं म्हणून भैनेनं तिला नमस्कार केला. शारदेनहि तिला मनःपूर्वक आशिर्वाद दिला. याचा भाबड्या भैनेला केवढा आनंद वाटला. भैनेला जाणं जिवावर आल. दारापर्यंत जाईपर्यंत 'जाऊं' म्हणून हजारदां तिनं फिरफिरून विचारलं; आणि शेवटीं डोळे टिपून ती जी गेली—

शारदा तिला अगदीं अंधारात विलीन होईपर्यंत पहात होती. ती दृष्टिआड होताच शारदा माडीवर गेली. तिचा पति अद्याप अस्ताव्यस्तच होता. त्याला पाघरूण घालण्यासाठीं ती पलगावर थोडीशी कलली मात्र—

दारूच्या असह्य दुर्गंधीचा भपकारा तिच्या नाकात शिरताच भैनेचे शब्द तिच्या हृदयात केवळ्यानं उमटले—

" रातध्याड मनं इटाळण्यापेक्षां ध्याई इटाळणं लई पाप ठरऽल व्हय ? "

———

दुसरें प्रेम

त्या दिवशीं पतीचा रागरंग काहीं निराळाच दिसला तिला. वेणीफणी करून फुलाचा गजरा सैलशा आंबाड्यावर ती बांधीत असता नागेश तिला म्हणाला,

" आज रात्रीं का वेषभूषा चाललीय् ? "

त्याच्याकडे न बघता कानातील डूल आरशांत पहात ती म्हणाली,

" शूटिंग आहे आता. "

" रात्रीं ? "

पावडरच्या फुलानं गाल फुलवीत ती हंसली,

" हो रात्रीं ! का, एक रात्रहि सहन होत नाहीं का माझा विरह ? "

" नान्दी—"

नागेशाच्या हांकेंत कातरपणा होता. तिनं दचकून पाहिलं. पलंगावर लवंडून तिच्या प्रत्युत्तराची तो वाट पहात होता. तिन गंभीर मुद्रेनच विचारलं,

" काय ? "

" शूटिंग आजच आहे काय ? "

" नाहीं– यापुढ रोज असंच ! इलेक्ट्रिसिटीची नवीन सोय झालीय् आता स्टूडिओंत. "

" मग–हें पिक्चर झाल्यावर कंपनी सोडून दे. "

ती एकदम दचकली,

" का ? "

" दिवसभर मी असा राबणार आणि रात्रभर तूं स्टूडिओंत राहणार—"

" पण यानं माझ्या प्रेमात कमतरता येईल अस का वाटत तुम्हाला ? "

" नाहीं, तुझ्या प्रेमाबद्दल मी अगदीं निःशक आहे. पण शिणल्या जिवाला उत्साह देण्यासाठीं प्रेमाचा आसरा लागतो हे ठाऊक आहे ना तुला ? "

" पण कलेचा विरह होताच माझं जीवन निरुत्साही होईल तें ? "

" खर आहे तुझं म्हणणं ! कलेच्या अभावीं जीवन नीरस हें अगदीं खर; पण कलेचे शृंगारसाज चढवायलाहि जीवन निरोगी असाव लागत ना ? "

नान्दी नकळत गोंधळली. पळवाट काढण्यासाठीं ती काहींतरी बोलली,

" हे पहा, मला तुमचे कला न् जीवन हे शब्दच कळत नाहींत मुळीं ! "

" मग माझं ऐकणार ? "

" नाहीं... "

तिचा हट्टी स्वभाव तिला नकळत जागृत झाला. नागेश एकदम गंभीर झाला. यामुळें किंचित् भिऊन तिनं म्हटलं,

" खरच सांगतें, कलेचा विरह मला क्षणभरहि सहन व्हायचा नाहीं. "

आपल्या या उद्दाम वर्तनाचा तेव्हा तिलासुद्धा राग आला. पण याचा मागमूसहि पतीच्या चेहऱ्यावर न दिसल्यामुळें तिला गहिंवर आला.

हुंदके आवरीत ती म्हणाली,

" भारी वाईट आहात तुम्हीं ! का नाहीं रागवत तुम्हीं माझ्या वर ? रागवा, रागवा म्हणते ना मी ! "

आणि रडू अनावर होतांच तिनं नागेशच्या अंगावर अंग टाकल. तिला हळुवार हातानं थोपटीत तो म्हाणाला,

" मी तुला एक प्रश्न विचारू का ? "

डबडबल्या डोळ्यानीं तिनं त्याच्याकडे पाहिलं. अश्रु पुशीत तो पुढं म्हणाला,

" तुझ्या कलाप्रेमी वर्तनावरून बरेच दिवस मला शंका येते. "

" काय ? "

" शांत चित्तानं उत्तर देणार ? "

" हं ! "

" लग्नापूर्वी तुझं कुणावर प्रेम होतं का ? "

नादी ताडकन् उठली !

" तुम्हींच का ही शंका घेता ? "

" रागावूं नको; खरंच मला वाटतं, तुझ्या प्रेमाची भयंकर निराशा झाली असावी."

" नाहीं, तुमच्याएवढं प्रेम मीं कुणावरहि केलं नाहीं."

" याची मला खात्री आहे. पण तुझं प्रेम दोन ठिकाणीं विभागलं गेलं आहे, हे खास! तुझ्या प्रेमाचीं शकलं झालीं; तुझ्या जीवनातला खरा आनंद गेला; कारण कलेच्या उसन्या आनंदाचा हट्ट तुला आता सोडवत नाही."

तिला भडभडून आलं. पलंगावरून उठून तिला शांतवीत नागेश म्हणाला,

" जा, आनंदानं स्टूडिओंत जा; पण नेहमीं हंसरी रहा. तुझ्या सुखासाठीं तुझ्या सहवाससुखाचाहि त्याग करणं मी माझं कर्तव्यच समजतों."

हे दयेचं शस्त्र तिच्या काळजाला कापीत गेलं. हृदयातून भावनांच्या चिळकांड्या उडताच ती किंचाळली,

" किती चांगले आहात तुम्हीं! तुम्हीं माझ्याशीं का चांगले वागता?"

सजल नेत्रांनीं तिनं वर पाहिलं. त्याच्याहि डोळ्यातून आसवांची माळ तिच्या गालावर ओघळत होती.

* * *

शूटिंग न होतांच ती परतली. दिग्दर्शकान तिच्याकडून अभिनय करवून घेण्याची शिकस्त केली होती; पण तो तरी काय करणार? कारण नायकाला पाहून ती हंसत असल्याचा त्याला 'क्लोजप्' घ्यायचा होता. त्यानं खूप सांगितलं,

" हंसा, हंसा—नेहमींची खळी दिसूं दे गालावर!"

तिनहि खूप प्रयत्न केला; पण कपाळावरील आठी काहीं तिला घालवता येईना. कारण आपल्या आयुष्यातील सारे आनदी प्रसग आठवण्याचा तिन जितका प्रयत्न केला, तितका अश्रनीं न्हालेला पतीचा चेहराच तिला अधिक स्पष्ट दिस लागला. अंतीं नाइलाज होतां ती दिग्दर्शकाला म्हणाली,

"रागावूं नका. मी कधींतरी चुकतें का? पण आज जाऊ द्या मला लवकर. मला बरं वाटत नाहीं."

तिच्या त्रस्त मनाची कल्पना त्याला वरील असबद्ध भाषणानं आली असावी! कशीबशी परवानगी मिळवून ती मोटारींत चढली. सूऽऽ असा आवाज करून गाडी वाळूवरून सरकूं लागली. स्टूडिओबाहेर येताच तिला सर्वत्र अंधार जाणवू लागला. रात्रींची प्रशातता पसरत चालली होती. आसपास लुकलुकणाऱ्या मद दिव्यामुळे रात्रीचं हे स्वरूप बरच गंभीर वाटत होतं.

गार वारा अगाला बिलगताच ती विचार करू लागली, "त्याना माझ्यात कसली उणीव दिसली? माझं प्रेम विभागलं गेल आहे, अस त्याना का वाटलं?—आणि खरंच, माझं प्रेम विभागलं आहे का?"

तिला काहींच कळेना. आणि खरच, तिनं कुणावरहि प्रेम केलं नव्हतं! तिचा विशेष असा कुणाशींहि परिचय नव्हता व कुणाहि पुरुषाबरोबर लग्नाआधीं ती हिंडली किंवा फिरली नव्हती.

पण नकळत एका प्रसगाची तिला आठवण झाली. शहारा येताच तिनं आग झाडलं. तरीहि तो प्रसंग पडद्यावरील चित्राप्रमाण तिच्या डोळ्यासमोर सरकू लागला—

तिनं व कुमारनं एकत्र काम केलेला चित्रपट त्या दिवशीं नुक्ताच लागला होता. थिएटर चिकार भरलं होतं. झगझगीत दिवे खालीवर

तळपत होते. प्रेक्षकांच्या हंसण्याखिदळण्यानं कानठळ्या बसत होत्या. ग्रामोफोनचा आवाज तर या सर्वांवरहि ताण करीत होता. धूम्रपानाचा उग्र वास सर्व थिएटर भरून उरला होता. प्रेक्षकाच्या स्वैर नजरा कोना–कोपरा धुंडाळीत होत्या. सिनेमा सुरू होण्याची वेळ झाली. दिवे बंद झाले. अधाराबरोबर शाततांहि पसरली. आणि क्रमवार जाहिरातींच्या 'स्लाइड्स' सपताच नादीच्या हृदयात गुदगुल्या होऊ लागल्या आणि भीतीहि वाटू लागली. लोकाचे अभिप्राय ऐकावयाचे होते तिला. आणि याच वेळीं ती बसलेल्या बॉक्सच्या दारावर टिक् टिक् असा आवाज झाला. तिन दार उघडलं. कुमार बाहेर उभा होता.

"जागा आहे का इथं ?"

असं बोलून कुमार हसला.

"हो, या ना !" ती हंसली.

तो पुनः एकदा हसला. तीहि पुनः हसणारच; पण हे उगीचच येऊ पहाणारं हसं डावी करागुलि चावून मोठ्या मुष्किलीन तिनं आवरलं. तीं दोघेंहि सिनेमा पाहूं लागलीं. चित्रपट क्षणाक्षणाला रगत चालला होता. तीं दोघे मोठ्या आनंदात होतीं. मधून मधून नादीच्या कामाला प्रेक्षक 'अहा, ब्यूटी' असे म्हणत. तेव्हा ती नकळत कुमाराकडे पाहून हसे. कुमारहि हास्यानच त्याच उत्तर देई.

थोड्याच वेळात एक देखावा पडद्यावर दिसू लागला. नायक नायिकेचा हात धरून प्रियाराधन करीत होता. दिग्दर्शकान कौशल्याची कमाल केलेला प्रेमप्रसग पडद्यावर रंगणार होता, पण—

याच वेळीं नादीच्या खुर्चीच्या पाठीवर कुमाराचा हात पडला. तिनं चोरून पाहिलं. त्याचीं बोटं तिच्या खांद्यावरील पदराशीं खेळत होतीं. भयभीत नजरेनं तिनं कुमारकडे पाहिलं. कुमारहि तिच्याकडेच पहात होता. तिनं झटकन् मान वळवली. कुमार जरा जवळ सरकला. विलक्षण गोड पण अननुभूत अशी चमक तिच्या सर्वांगातून चमकून गेली. तिचा श्वास जोरानं होऊं लागला. बोटं नकळत अंगावरील वस्त्राशीं चाळा करूं लागलीं. तिच्या मदांध डोळ्यांना कांहींच दिसेना. गरगरा फिरणारा पंखा अवघ्या शरीराला फुलवूं लागला. नकळत तिनं आपली मान डाव्या बाजूस झुकवून त्याच्या हातावर विसावली. त्याचा हात तिच्या गालाशीं सलगी करूं लागला. तिची छाती धडधडूं लागली. आयुष्यांत कधींहि न घडलेलं घडत होतं; पण त्याचा प्रतिकार करण्याचं ती पार विसरली; आणि याच वेळीं तिच्या उजव्या गालावर कुमारानं आपले ओठ टेकले. एका क्षणांत तिच्या मुखकमलावर घर्मबिंदु डंवरून आले. अज्ञात अशा सुखसागरांत पोहत असल्याचा तिला आभास झाला. आपणहून तिनं आपलं मस्तक त्याच्या स्कंधावर टेकलं. किती वेळ ती त्याच्या अंगावर रेलून पडली असती कोण जाणे; पण "आहे बुव्वा" या उद्गारानीं ती भानावर आली. भिरभिरणाऱ्या पंख्यानं भुरभुरणारे केस तिनं सावरले आणि कुमाराच्या जुलमी बाहूंतून आपलं अंग सोडवून तिनं समोर पाहिलं. पडद्यावर नायक नायिकेला कवटाळीत होता...!

वरील प्रसंग डोळ्यासमोरून दूर होतांच तिला आपल्या पतीच्या प्रश्नाची आठवण झाली, "तूं लग्नाआधीं कुणावर प्रेम केलं होतंस का?" पण लगेच तिनं स्वतःला विचारलं, 'वरील प्रसंग म्हणजे

प्रेमाचं प्रतीक असं कसं म्हणतां येईल ? भावनातिशयानं आपण स्वतःला विसरलों तेव्हा कुमारानंच त्या एकाताचा गैरफायदा घेतला, असं नाहीं का होत ?'

पण लगेच दुसरा एक प्रश्न उभा राहिला. समज, पुनः एकातीं गांठून कुमारनं चुबनासाठीं तुझा हात धरला असता तर ?–तर तूं तें दिलं असतस कीं नाहीं ?

ती एकदम गोंधळली ! खरंच, आपलं प्रेम होतं का कुमारावर ? तिनं बळेच उत्तर दिल,

" नाहीं–कदापि नव्हत. "

पण लगेच कितीतरी प्रश्न तिच्यासमोर उभे राहिले. तुला त्याच कसलहि आकर्षण जाणवलं नव्हतं ना ? मग त्याला प्रतिकार तूं का नाहीं केलास ? तुला कुणाची भीति होती ?

ती भाबावून वेडीच झाली. तरीहि तिच्या हृदयातून नाद उमटला, " वेडे, अशी स्वतःची फसवणूक का करतेस ? त्याला प्रतिकार करण्याचं सामर्थ्य तुझ्यात नव्हतं, कारण कसलं का होईना, पण समाधान तुला त्याच्या सगतींत वाटत होतं ! कुणाशींहि न बोलणारी तूं ! मग त्याच्याशींच बोलण्याची सधि तूं का शोधीत होतीस ? का हंसत होतीस ?

तिला शका आली, हेंच आपलं पहिलं प्रेम असेल का ? ही तिची शंका बळावतच गेली. कारण मुंबईस नोकरी मिळतांच कुमार जरी तिला विसरला होता, तरी अजुनी त्याला ती पूर्णपणें विसरली नव्हती. नाहींतर हा प्रसंग तरी तिला का आठवला असता ? आणि वस्तुस्थितीहि अशीच होती, कीं केवळ तो तिला विसरला म्हणूनच तिचं व नागेशचं सूत जमून त्याचं लग्न झालं होत. याचा अर्थ नागेश तिला आवडत नव्हता, असा नाहीं. तोहि भारी आवडत होता तिला.

आणि का आवडूं नये ? पत्नीच्या कलाप्रेमासाठीं जीवनानंदाचा त्याचा त्याग का थोडका होता ? आणि याची आठवण होताच तिला उचंबळून आलं !

" माझ्यासाठीं प्रेमाचा त्याग ते करतात; मग मला त्याच्यासाठीं कलेचा त्याग का करता येऊ नये ? खरंच, किती स्वार्थी, किती हट्टी आहे मी ! "

तिनं मनाशीं निश्चय केला, घरीं जाऊन आता पतीच्या कुशींत खूप रडायचं आणि मग सांगायचं,

" मी आता कंपनी सोडणार ! "

* * *

मोटार दारात येऊन थबकताच ती वरील समाधींतून जागी झाली. ती माडीवर गेली. हळूंच दार उघडलं खोलीचं. दिवा बारीकच होता. सर्वत्र शातता होती. नागेश पलंगावर झोंपला होता. पाय न वाजवितां ती जवळ गेली; अन् अंगावरील वस्त्रं न बदलताच प्रेमार्द्र नजरेनं तिनं त्याच्याकडे बघितलं. दिव्याच्या अंधुक प्रकाशात नागेशच्या गालावर अश्रु चमकताना तिला दिसले. तिच्या काळजात चर्रर झालं—

" अजुनी रडत होते हे ? "

तिचा गळा दाटून आला. पतीच्या मुखावर दृष्टि स्थिरावून ती रडूं लागली. तिचे उष्णाश्रु गालावर ठिबकताच तो जागा झाला. तिला रडताना पाहून तो कळवळ्यानं म्हणाला,

" रडतेस का ? "

" आनंदासाठीं— "

" वेडी तर नाहींस ? "

" नाथ, आता दया दाखवू नका. खरंच, मी दोषी आहे. माझं प्रेम पूर्वी..."

" पण प्रेम करणं दोष समजत नाहीं मी. "

" हा तुमचा मोठेपणा आहे. "

" पण माझं प्रेम आहे ना तुझ्यावर! याचा अर्थच असा, कीं तुझ्या पूर्वदोषाना माझी दृष्टि सर्वस्वीं आंधळी झाली आहे. प्रेम आंधळं असतं असं म्हणतात. मला वाटतं तें याच दृष्टीनं!"

पतीच्या या दयार्द्र वचनानीं ती अगदींच हतबल झाली. उन्मळून आलेला हुंदका आवरण्याचा प्रयत्नहि न करतां पतीच्या मुखावर हात ठेवून ती म्हणाली,

" बोलू नका, मला रडायच आहे आता–"

" पण......"

" माझे सारे हट्ट पुरवणार ना? मग मला आता शांतवूं नका! आज रात्रभर रडणार आहे मी! अगदीं इथ–तुमच्यापाशीं!"

इतकं बोलून पतीचे करपाश तिनं आपणहून स्वतःभोंवतीं वेढून घेतले; आणि अगदीं जीव गुदमरेतों ती त्याला घट्ट बिलगली.

———

दिवाळीची भेट

ऐन दिवाळीच्या सुमाराला दिवाळं वाजल्याप्रमाण एकाद्याचं घरदार सताड उघडं करण्याइतके काहीं तात्यासाहेब निर्दय नव्हते. पण त्याचा नाइलाजच झाला होता आज. नाही तर आपल्या रयताशीं मारवाडी घासाघीस त्यानी कधींच केली नसती. केवळ निरुपाय म्हणूनच त्यांनीं आज पाषाणाच हृदय धारण केलं होतं. झाल्या वादविवादाचा यत्किंचितसुद्धा परिणाम आपल्या मनावर झाला नाहीं, असं दर्शवीत ते म्हणाले,

" रावबा, आता तूच साग, मीं काय कराव ते ? "

रावबानं आपली असहाय्य दृष्टि सभोंवार फिरवली. दारिद्याचं प्रदर्शनच जणुं भरल होतं त्याच्या घरात ! तें तीन दगडाच चुलखंड, ती मडक्याची उतरंड, ती पिढीजात वाकळ आणि डोक्यावरचे

दोरीवर माडलेले ते मळके, फाटके कपडे ! यावरून फिरणारी त्याची लाचार नजर तात्यासाहेबानाच परत विचारूं लागली,

" सागा, म्या तरी काय कराव जी ? "

त्याच्या त्या केविलवाण्या मुद्रेची तात्यासाहेबाना करुणाच वाटलं असावी. ते खरोखरीच कळवळून म्हणाले,

" मी उगीच एकाद्याला छळीन अस का वाटतं तुला ? "

" छया, छया, अस कदी म्हटलया म्या ? तुमच्या अन्नावरच जगल्याती हीं पोर, हे इसरनार न्हाई बर मी ! "

रावबाच्या या वचनात तात्यासाहेबाचे उपकार काठोकाठ भरले होते. पण ज्याच्यावर आपण अनत उपकार केले त्याच्याशींच, नाइलाजान का होईना, पण प्रतारणा करण्याची पाळी आली, की मोठी केविलवाणी अवस्था होते माणसाची. तात्यासाहेबाच काळीज यान नकळत द्रवलं. आणि याच वेळीं नेमकी रावबाची लक्ष्मी भरली घागर कडेवर घेऊन घरात आली. कठोरता दर्शवण आता त्याना शक्यच नव्हत. कारण, तात्यानीच आपल्या या रयत जोडप्याचं लग्न लावून दिल होत. स्वतः माडलेला बाहुलाबाहुलीचा लुटुपुटीचा ससार कुणी चुकून विस्कटला तर रडून कोण आकात करतात अजाण मुली ! मग तात्यासाहेबानीं तर काय, दोन जीवाचा जाणूनबुजून थाटलेला खराखुरा ससार तो !

पण नाइलाज म्हणूनच ते आले होते. आवराआवर करीत ते म्हणाले,

" काहीं करून नड भागवच ही. "

खस्याळ भावाच्या भीतीन स्वतःच आपल्या बाहुलीचा ससार विस्कटणाऱ्या परकऱ्या पोरीचं दुःख त्यांच्या मुखावर दृग्गोचर झाल. ते कमी करण्यासाठींच जणु ते पुनः म्हणाले,

" सगळे कुठं मागितले मीं ? अवघे दीडशें ! "

" अवघे दीडशें ! "

रावबानं कपाळावर हात टेकले. भरली घागर गळून पडली लक्ष्मीच्या पायावर. त्या चौरस दीड हात पडवींत चिखल माजला सारा. पण संसार सारवला जात असताहि तो सावरायला वेळ असतो कुठं गरिबाना ! तात्यासाहेबांची मनधरणी करीत तो म्हणाला,

" पन्नासाची नड सांगितलीसा म्हणून चाळसाची म्हस इसाला इकली. "

पाणावलेल्या डोळ्यानीं त्यानं आपल्या रिकाम्या गोठ्याकडे पाहिलं आणि पदरान डोळे टिपणाऱ्या लक्ष्मीच्या हाताकडे न बघवून, खाली पहात त्यानं पुनः म्हटल,

" हिच्या म्हायेरच्या पाटल्या घान टाकल्या आनी हे पन्नास जमिवल्याती कसंबी ! "

दहा दहाच्या पाच नोटा तात्यासाहेबांच्या हातीं देऊन, त्याच्या पायावर मस्तक टेकलं रावबानं ! पण त्याच्याकडे लक्षच नव्हतं तात्याच ! पाटल्याचा उल्लेख होताच आपले दोन्ही हात जीर्ण वस्त्रा-आड लपविणाऱ्या लक्ष्मीकडे न बघवून डोळे मिटले होते त्यानींहि !

पण त्याच्या अंतःचक्षूला काय दिसलं कुणास ठाऊक ! ते पुनः गंभीरपणान म्हणाले,

" पण आमचं हंसं झालेलं तरी तुला बघवेल का ? "

खरच, ही कल्पनाहि रावबाला सहन झाली नाहीं. रावबा ताड-कन् उठला ! उतरंडींतील सर्वांत खालचं मडकं त्यानं काढलं आणि ते तात्यासाहेबांच्या पायाशीं ओतून तो म्हणाला,

"तुमचं हस? खाल्ल्या अन्नाला बेमान हुनारी जात न्हवं बरं कुरवाड्याची! घ्या हे पोराच कडदुरं, ही हिची टीक, ह्या लग्नातल्या साकळ्या, कुठबी इक्का! कारन, घान ठिवून पैसं द्यायला कोनबी तयार न्हाई गावात!"

दिवाळीच्या सणावारादिवशीं मायेचे जीव नटवून डोळे भरून पाह्यला जीवमोलानं जपलेल्या त्या जिनसा! पण धन्याच्या शाब्दिक हशाच मोल म्हणून किती सहजासहजीं तयार झाला तो त्या विकायला! हृदयात शिगोशिग भरलेल्या असल्या अतुल भक्तीचा कुणालाहि अभिमानच वाटला असता; पण आपलं समर्थन करण्यासाठीं तात्यासाहेब तो हटत्रीत बोलूं लागले,

"रावबा, यदा पोरीचं लग्न ठरवलंय मीं."

तात्या ओघाओघानं पैशाचा विषय काढणार होते. पण हर्षातिशयानं रावबा मधेच उद्गारला,

"काय, आपल्या शाताक्काचं?"

रावबाच्या मुखावर हास्याचे मळेच बहरले. धन्याची लाडकी लेक म्हणजे गरिबाच्या कौतुकाचं आगरच असत एक! तो बेभान होऊन म्हणाला,

"लई ब्येस! यंदा मळाबी असा पिकलाया म्हनता, खोऱ्यान पैसं वडा! आणि सार खर्चून टाका त्या लग्नात—याक पै मी मागीन तर माज्या या पोरीची आन!"

—आणि खरच, शातावर त्याचा मनस्वीं लोभ होता. गुऱ्हाळाला म्हणून जेव्हा शाता नटूनथटून खेड्याला येई, तेव्हां आग्रहानं तो तिला रस पाजी, गूळ खायला लावी आणि ती परत निघाली, कीं पाटाकाठच्या गुलाबाच्या फुलाची परडी रिकामी करी

तिच्या ओटीत ! यावर “ पुरे पुरे, किती रे हीं ” म्हणून जेव्हां शांता हर्षातिशयान लाजे, तेव्हा तर केवढ्या अधाशीपणानं तो तिला न्याहाळी !

तेच लाजरं सुहास्य आता रावबाला दिसूं लागलं ! पण त्याच्या या भोळ्या कौतुकाला आळा घालून, वसुलीचा वाद संपविण्या-साठीं तात्यासाहेबानीं तो परवाचा प्रसंग आठवला; नव्हे, तो आठवण भागच होत.

त्याचं असं होतं. तात्यासाहेब कायसं लिहीत बसले होते. खोलीच्या दारात येऊन थबकलेल्या शांतेचं भानहि नव्हतं त्याना. जेव्हा त्याच्या पत्नीन—रमाबाईनी म्हटल,

“ पाहिलं का, किती वेळ उभं रहायचं पोरीनं ? ”

तेव्हा ते भानावर आले.

त्यानीं वळून पाहिलं आणि काकणाशीं अकारण चालू असणाऱ्या पोरीच्या चाळ्यावरून ओळखल, कीं आईच्या वशिल्यानं कसली तरी मागणीच घालणार आहे ती ! ते हसून म्हणाले,

“ काय ग ? ”

रमाबाई पोरीची बाजू माडूं लागल्या,

“ ही मागेल तें द्यायचं कबूल केलंय ना दिवाळीला ? ”

“ हो, बरं मग ? ”

“ मग द्या बघूं ! ”

“ पण काय कळू द्या तरी. ”

“ साग ग, याना. ”

आणि किती किती ओशाळली शांता ! तिला हृदयाशीं धरून रमाबाई म्हणाल्या,

" अंगठी हवीय हिला. "

" ती ग कशाला ? "

शांता लाजेनं अर्धमेली झाली ! तिनं मान वळवली. समोरच एका देखण्या तरुणाचा फोटो टांगला होता. तो ती पहात राहिली. तेव्हा रमाबाई म्हणाल्या,

" आपले कुमार आहेत ना ? "

का कोण जाणे, 'इश्श' म्हणून शातानं त्या फोटोवरचीहि नजर वळवली. पोरीच्या या असहाय्यतेच कौतुक तात्याहि करू लागले,

" बरं मग ? "

" ते म्हणे, हिला सोन्याचा गोफ देणार आहेत दिवाळीची भेट म्हणून ! "

" अस्सं, अस्सं ! "

" तेव्हा, हिची नको का भेट त्याना जायला ? "

" अवश्य ! "

पण हा कौतुकाचा ओघ ओसरताच ते अर्धवट स्वतःशीं पुटपुटले,

" एकूण चागल्याच किंमतीची हवीय तर आंगठी ! "

आणि असं म्हणून तात्यासाहेब बराच वेळ स्तब्ध राहिले. हें न साहून मात्र रमाबाई फणकाऱ्यानं म्हणाल्या,

" रोज रोज का मागणार आहे ही ! आयुष्यांत पहिल्यादा पोरगी मागते, त्यात विचार कसला येवढा ? उद्या दुसऱ्याच्या घरीं गेली कीं पाह्यलाहि मिळायची नाहीं. "

रमाबाईचं म्हणणं कांहीं चूक नव्हतं ! मौल्यवान आंगठी घेऊन देण्याचं तात्यासाहेबांनीं कबूल केलं. मुलीचा संकोच दूर करण्यासाठीं ते म्हणाले,

" बरं बर, आणखी काय काय ठरवलंय तुम्हीं ! "

आता शाता तिथं राहण शक्यच नव्हत. ती पळतच तेथून निघून गेली. तेव्हा, " पोरीला भलतंच काय विचारणं " म्हणत रमाबाई पुढं झाल्या आणि दाखवायला आणलेली आगठी रंगीत पुडींतून बाहेर काढीत त्या म्हणाल्या,

" ही पाहिलीत ! अवघे दीडशें ! "

तात्यासाहेबाना हें सारं आठवूं लागलं तेवढ्यात रावबा उद्गारला,

" पन् येवढी दिवाळी हुदे बगा ! "

रावबाच्या आर्तस्वरानं ते भानावर आले आणि केव्हापासून पायाशीं पडलेले रावबाच्या पोराचे ते कडदोरे, बायकोची ती टीक आणि साखळ्या आपल्याकडे केविलवाण्या मुद्रेनं पहात असलेल्या तात्यासाहेबाना पुनः स्पष्ट दिसल्या !

———

भाऊबीजेची ओवाळणी

डाव्या खांद्यावर धोतराचा सोगा टाकून, डोक्यावर टोपी घालीतच मी देवघरात गेलो. ताई माझी वाट पहात होती. देवासमोरच मांडलेल्या पाटावर मी बसताच समईतल्या जळत्या वातीवर ताईनं निरांजनं फुलवलीं; आणि अक्षता, पानाचे विडे वगैरे ठेवलेल्या तबकात तीं मांडून ओवाळण्यासाठीं माझ्या कपाळा-वर कुंकवाचा टिळा लावला तिनं.

नकळत माझी दृष्टि ताईच्या भालप्रदेशावर गेली आणि माझं अंतःकरण दुःखानं भरून आलं. तारुण्याचा उन्माद दाखवणारं तें कपाळ कुंकवाभावीं कस पांढर फटफटीत दिसत होतं. माझ्या मनांत विचार आला, कीं दिवाळीची मंगल आरास तिला चिते-प्रमाणं दाहक—

पण मधेच ताई हंसली,

" दादा, मला ओवाळणी काय घालणार रे ? "

आणि असं म्हणून माझ्या हातात तिनं विडा दिला. मीं काहींच उत्तर दिल नाहीं. डोळ्यात जमू पाहाणारे अश्रु मला हटवायचे होते. माझ्या मस्तकीं ताईन अक्षता उधळल्या; व आशीर्वाद देऊन किती प्रेमान ओवाळल मला ! या आशीर्वादाची परत-फेड मीं केली असती; पण अंतरीं तळमळ असली, तरी विधवा बहिणीला कसला आशीर्वाद मी देणार ? आशीर्वाद सुखासाठीं देतात ! ताईच सुख–?

काहीं न बोलता हातातला विडा मीं तबकात ठेवला. किती मनो-निग्रहान मीं नियोजित ओवाळणी द्यायची आवरली ! पण, ऐनवेळीं कौतुकान हा विधि पाहणाऱ्या तिन दगा दिलाच. जवळच दारा-आडून ती उपरोधानं म्हणाली,

" नुसत्या विड्यावरच भागवणार का वन्संची ओवाळणी ? "

पण हृदयानं किती श्रीमत होती माझी ताई ! ती हंसली,

" असू दे ! प्रेमाचं प्रतीकच नव्हे का हें ? "

आणि प्रसग विसरून मी उद्गारलों,

" नव्हे ! "

माझ्या मुद्रेवरच हे अनपेक्षित गांभीर्य पाहून केवळ्यादा दच-कली ताई ! भयभीत स्वरात तिनं विचारलं,

" तर काय ? "

" हा विडा म्हणजे पाळण्यातला अरुण ! ताई, रांगता अरुण मीं तुझ्या ओटींत घातला आहे, असं समज. "

मी हे शब्द बोलून गेलों मात्र ! ताईच्या हातून आरती खळ-कन् खालीं पडली; निरांजनं विझून गेलीं आणि आरतीचं साहित्य साऱ्या जमिनीवर विस्कटलं. यानं गागरून ती किंचाळली,

" दादा ! "

ती भोंवळ येऊन पडणार; पण चटकन् पुढ होऊन मीं तिला सावरली. आणि... ?

* * *

शिणल्यासारखं वाटल्यामुळें ताई अथरुणावर पडून राहिली. तीहि ताईशेजारींच शुश्रूषेकरितां म्हणून बसली. मी मात्र तेथून उठलों आणि तडक माझ्या खोलींत आलों. मलासुद्धा सारं अंग कसं गळल्यासारखं वाटत होतं. थकवा असह्य वाटून मीं धाडकन् आरामखुर्चीत अंग टाकलं आणि हातानीं मस्तक घट्ट दाबून धरलं. डोकं कसं सुंद झालं होतं अगदीं !

मी केलं तें चागल कीं वाईट, हें मला काहींच कळेना !

कसंहि असो, त्या कृतीच्या बुडाशीं असणारा माझा हेतु पवित्र होता, एवढं तर खरं ? वात्सल्याशिवाय आयुष्य कठणं म्हणजे स्त्रियाची केवढी कुचंबणा ही ! ती अंशतः तरी दूर व्हावी, म्हणूनच मी पोसलेला पोरका अरुण तिच्या ओटींत घातला होता. हेतु इतकाच, कीं हृदयात कोंडलेल्या आईच्या सुप्त वासनास वाट मिळून, ताईचा जीवनक्रम थोडा तरी आनंदमय होईल.

पण प्रत्यक्ष परिणाम ?

माझ्या नेत्रांवाटें अश्रुधारा झरझरा पाझरूं लागल्या !

आणि डोळ्यांतल्या पाण्यांत सारा भूतकाळ प्रतिबिंबित होतो कीं काय कुणास ठाऊक ? डोळे मिटून अधर चावीत मी खुर्चीच्या पाठीशीं रेललों नाहीं, तोंच—

कसे रोमाच शहारले अवघ्या अंगावर !

ती पहाट मला आवडली !

बाहेर मुसळधार पाऊस कोसळत होता; आणि त्या आवाजांतच गॅलरीचा पत्रा आपल्या कर्णकटु आवाजाची भर घालीत होता. मधुनच वाऱ्याचा थंडगार झोत येता त्या पत्र्यावर पावसाच्या सरी तडातड् वाजत. त्यामुळें तर दुसरा कसलाहि आवाज ऐकूं येण अशक्य झालं होत.

पण मी जागा झालों मात्र—

अर्भकाचा ' ट्या ट्या ' असा आवाज ऐकून मी विस्मयानं चकितच झालों. डोक्यावरचं पाघरूण काढून जिवाचा कान करून मीं ऐकल. माझ्याच दारात रडत होतं तें !

माझ काळीज कस चर्रर्र झाल !

हातात कंदील घेऊन धडधडत्या अंतःकरणानं मी दार उघडलं.

पायरीवरच गॅलरीचा आसरा साधून एक मूल ठेवलेलं दिसलं मला. आसमतांतला हिंवाळी वारा असह्य वाटून तें रडत असावं ! मला करुणा आली. सारी जनता उबदार पांघरुणात झोंपली असता, एका निष्पाप बालकानं थंडीवाऱ्यात आईसाठीं जीव तोडावा ! कुणा बिचारीला आपल्या आईपणाची चोरी वाटली असेल ? पोटचा गोळा तोडण्याची कठोरता स्त्रीहृदयानं दाखवण्याची पाळी यावी ! कारण– ? नीति–कायदा !

हा विचार मनांत डोकवायचा अवकाश, पोलीसचौकींत वर्दी देण्याचं माझ्या बुद्धीनं ठरवलंसुद्धा !

पण, त्या पोराच्या हातपाय हालवण्यानं सार पांघरूण विस्कटलं होतं. ते नीट करावं म्हणून मी वाकलों. पाघरुणाजवळच बंद केलेला

लिफापा पडला होता एक. मीं दिवा मोठा करून पाहिलं; आणि काळजाचं क्षणात पाणी पाणी झालं माझ्या !

तें ताईचंच हस्ताक्षर—

" दादा—"

मी मटकन् खालीं बसलों. माझी बुद्धीच बधिर झाली. " ताई, काय केलंस हें ? " एवढंच मी नकळत उद्गारलों ! धडधडत्या अतःकरणानं मी तो उघडून वाचूं लागलों,

" प्रिय दादा, असं मी लिहीत नाहीं. क्षमा कर, तुला दादा म्हणायचीच मला लाज वाटते आहे. कुळाला काळिमा फासणारी मी ! शपथ आहे तुला, मला पुनः ताई मानशील तर !

पण, मी तरी काय करू ?

निलाजरेपणानं सारं काहीं सांगते ऐक. दादा, रागान पत्र फाडून टाकशील माझं. म्हणशील, कुल कलंकित करणारी कुलटा-पण केवळ कुळांत जन्मलें म्हणून तरी निदान पत्र अखेरपर्यंत वाचण्याची कृपा करशील ?

तुला ठाऊकच आहे, कुंकवाचा खर्च माझा बालपणापासूनच वाचला आहे. आणि मला मोहहि कधीं झाला नाहीं कुंकवाचा ! कारण आपलीं उमलणारीं मनं कुस्करून टाकण्याचं बाळकडू आम्हां हिंदू विधवाना लहानपणापासूनच पाजलं जातं ! पोथी-पुराणं, पूजा-अर्चा यातच सारा दिवस घालवून, रात्रीं अंथरुणावरची तळ-मळ विसरायला देवाच्या अगाध लीलाच्या वर्णनांचं वाचन, राम-बाण औषध म्हणून प्यायला, आईनं शिकवलं होतं मला. पण तें औषधच जहरी वाटलं मला ! कारण एकाहि देवाचं जीवित विर-क्तीला पोषक नाहीं. अहिल्येला मोहिनी घालणारा इंद्र किंवा गोपि-

काचं वस्त्र हरण करणारा कृष्ण, हींच आमचीं वंदनीय दैवतं ना ? त्यापेक्षां शृंगारानं नटलेलीं, पण दुष्ट विकाराची दुर्दशा दाखवणारीं आजचीं नाटक किंवा कादंबऱ्या काय वाईट ?

तरीहि मला कुकवाचा मोह झाला नाहीं, हें माझ विधान तुला खोट वाटेल. पण अक्षरशः खर आहे ते ! कारण उदात्त चित्र रंगवणाऱ्या काहीं प्रेमकथा वाचून, मला कळून चुकल, कीं त्याग हीच प्रेमाची कसोटी आहे. कुकू पुसलं तेव्हा मी नवऱ्याचा त्याग केला हे जितक खर; तितकंच हेहि खर, कीं पुनः ते न लावण्यात त्यागी प्रेमाच समाधान मी प्रत्यहीं मिळवल !

तुला, नव्हे कुणालाच हे ठाऊक नाही, कीं मीं प्रेम केल आणि अजूनहि करते आहे. माझ्या प्रेमाची व्यक्ति— सागूं ?

तुझे मित्र किशोर !

कुणालाहि त्याच्याविषयीं आदरच वाटे !

मग, त्याचा मनमोकळेपणा पाहून मी त्यांच्याकडे नकळत आकर्षिलें गेले यात नवल काय ? दुरून का असेना, पण त्याच्याशीं हास्यविनोद करण्यांत किती किती समाधान पावलें मी !

आणि मला कळून आल, कीं त्याचंहि प्रेम आहे माझ्यावर ! एकदा ते ‘ विधवाविवाहा’वर किती किती बोलले तुझ्या खोलींत ! का कुणास ठाऊक, पण ते चोरून ऐकता मला वाटलं, कीं मलाच ते प्रेमान बोलावीत आहेत.

तशातच एकदा काय झाल ! आपल्या बाळाला निजवून वैनी जरा समोरच्या घरात गेल्या होत्या. जाताना मला त्या म्हणाल्या,

“ वन्सं, उठला तर जरा घ्या हं बाळाला. ”

आणि वैनी जायचा अवकाश, बाळ उठून रडू लागला. खूप खूप समजावलं त्याला मीं! पण कांहीं केल्या त्याची समज पटेना.

माझ्या मनात एक विचित्र विचार आला.

भीत भीत मी सभोंवतीं पाहिलं.

कोणी नाहीं अस पाहताच केवढ्या धिटाईन मीं बाळाला पदराआड केल!

बाळ क्षणभर स्तब्ध झाला.

असह्य अशा सुखसवेदनानीं क्षणभर मींहि डोळे मिटले! इवल्याशा नाजुक ओठांनीं माझ्या हृदयातील वात्सल्य तो आकठ शोषू पाहात होता.

पण हें सारं क्षणभरच!

बाळ पदराबाहेर तोंड काढून पुनः मोठ्यान रडूं लागला. मलाहि भडभडून आल.

मी नव्हतें त्याची आई!

दुःखातिशयान मीं त्याला पाळण्यात ठेवला. दुधाची बाटली त्यात होती, ती चोखण्यात तो रगून गेला! पण मी–?

किती वेळ मी उशींत तोंड खुपसून रडले असतें कुणास ठाऊक! पण कुणाचा तरी सहानुभूतीचा हात पाठीवर पडताच मी वर पाहिलं.

दयार्द्र नजरेनं किशोर माझ्याकडे पहात होते!

असहाय्यपणानं मी त्याना बिलगलें.

त्या क्षणींच आम्ही लग्नाचं ठरवलं!

पण दुर्दैव माझं, कीं ते फार दिवस जगूं शकले नाहींत! तो मोटारीचा अपघात—

दादा, त्यानंतर मात्र मी खरी विधवा झाले!

आणि माझ्या खडतर दैवापेक्षा कायदा मला अधिक भेडसावूं लागला! विलंब न करतां मी डॉक्टरीण मैत्रिणीकडे धावलें. तिनं सल्ला दिला कीं–

गेले चार दोन महिने तिच्या आग्रहानं दूर, इथ अज्ञातवासांत राहिले ना, ते याचसाठीं!

पण, आई होताच अनाथबालकाश्रमाचीहि पायरी चढणं माझ्या जिवावर आलं!

निराशेच्या काळोखातहि मुलाच्या, चोरट्या का असेना पण, सहवासाचा आशाकिरण मला दिसला!

मी मेले अस समज, पण शेजाऱ्याचं अर्भक म्हणून तरी दया दाखव माझ्या अरुणावर! दादा, तुझ्या दारात, नव्हे पदरांत घातलेल्या अरुणाचं तूं काय वाटेल ते कर— ”

यापुढं वाचण मला धोक्याचं वाटल. कारण, समोरच्याच घरात घड्याळाचा गजर खणूखणूं लागला. ते पत्र फाडून तात्काळ ते तुकडे रस्त्यावरून वाहणाऱ्या प्रवाहात मीं फेकले, डोळे टिपले आणि—

दिवस उजाडताच वर्तमानपत्रं विकणारीं मुलं ओरडूं लागलीं,

“ पायरीवर पोर सापडल. चोरट्या प्रेमाचं नागड प्रदर्शन. ताजी बातमी ! ”

त्याच्या एकेका पुकारासरशीं माझं काळीज चिरत होतं! पाळण्यांत त्या तान्ह्याला ठेवून वेड्यासारखा रडलों मी! हें पाहून ती म्हणाली होती,

“ कशाला आणलंत हे गुजराचं मडं ? कुणी चांडाळणीनं–? ”

पण माझा जोराचा हुंदका ऐकतांच तिन जीभ आवरली होती.

मनमुराद रडून होताच मन जरासं हलकं झाल. डोळे पुसून मी उठलों, आणि ताईची चौकशी करावी म्हणून निघालों. स्टोव्ह पेटलेला आवाज ऐकून मी स्वैपाकघरात डोकावलों, ती चहा करीत होती. थोडासा आराम वाटून मी ताईच्या खोलींत गेलों. पाळण्यांत अरुणशीं हितगुज करीत ती कॉटवर पाठमोरी बसली होती.

आई म्हणून ती त्याशीं खेळत होती.

थोडस समाधान वाटलं;मलाहि ! मी तिच्या जवळ जाऊन म्हणालो,

" ताई ! "

तिन वळून पाहिल. अश्रू तरळत होते तिच्या डोळ्यात ! ते सुखाचे कीं दुःखाचे, तीच जाणे ! मी काहींतरी बोलणार, पण तीच आधीं हसली,

" माझा बाळ ! "

मी चटकन् तिच्या तोंडावर हात ठेवला. हलक्या आवाजात मी बजावलं,

" हो, तुझाच ! पण ताई, हे तुला उघड बोलता येणार नाहीं. भिंतीलाही कान असतात. "

तिच्या मुखावर पुनः कारुण्याची अवकळा पसरली. असहाय्य-पणे पाळण्यातल्या अरुणकडे पहात ती म्हणाली,

" बाळ, तूं तरी मला आई म्हणशील ? "

मी गंभीरपणेंच म्हटलं,

" का नाहीं म्हणणार ? पण हें कटु सत्य जगाला कळतां कामा नये. तुझ्या सुखाचा ठेवा परत करावा म्हणून मी हे केलं. पण जगांत वावरायचं, तर मायेला दयेचंच स्वरूप तुला द्यायला हवं."

यावर डोळे टिपीत तिनं विचारलं,

"माझं होऊं दे काहींहि! पण बाळाचं सुख–"

"बाळाचं सुख–तो जन्मला तेव्हाच ते सपल! मीं केल हें तुझ्या-साठीं–बाळासाठीं नव्हे."

"काय? माझ्यासाठीं?"

"हो! बाळासाठीं नव्हे! चोरून जन्मतात त्याना उजळ माथ्यानं जगता येत नाहीं या जगात! रडूं नकोस. न्यायी समाजाचा दडक आहे हा—"

पण तरीहि ती रडतच होती. आणि याच वेळीं ती चहा घेऊन आत आली. तिचेहि नेत्र पाणावले होते. माझ्या काळजाचं पाणी पाणी झालं. मला जबर शका आली, 'ओवाळणींतलं रहस्य' तिनं ओळखलं तर नसेल?

—०—

उद्धार

गुलाबला अनिवार हंसू कोसळलं! पलंगावर उठून बसता बसतां हातातलं मासिक गुलनारच्या अंगावर फेंकून ती म्हणाली,

" ही वाचलीस का ग गोष्ट?"

मोठ्या आरशासमोर बसून गुलनार रंगत होती. मासिक गालाला चाटून जाताच पुसट झालेल्या रंगावर पावडरचा भपकारा उधळीत ती काहींशा रुसव्या स्वरात म्हणाली,

" हें ग काय तुझं? रंगूं तरी देशील कीं नाहीं मला?"

समोरच्याच छोट्या टेबलावरील तबकांतली सुपारी तोंडात टाकीत गुलाब अकारण हंसली आणि अल्लडपणें उगीचच पलंगावर लवडून मान वेळीत ती म्हणाली,

" अग, पण गोष्ट तरी वाच."

"मला नाहीं बाई वाचता येत तुझ्यासारखं!" तांबड्या रंगाची काडी ओठावर फिरवीत गुलनार म्हणाली, "सगळ्याचेच यजमान काहीं हौशी नसतात शिकवायला. बरं तें राहू दे. गोष्ट तरी साग बघू!"

"गोष्ट? अक्कलेचे तारे म्हण लेखकाच्या! आणि तिला म्हणे, पहिल बक्षीस दिलंय संपादकान! बाकी तो तरी काय, एकाच माळेचे मणी सारे."

आणि यामुळेच तिला आपल्या गळ्यातल्या माळेची आठवण झाली कीं काय कोण जाणे! सवयीनुसार उघड्या असलेल्या उजव्या वक्षावर रुळणाऱ्या माळेशीं ती खेळूं लागली. पण यामुळें गुलनार अधिकच चिडली. चिडक्या स्वरात तिनं म्हटलं,

"अग, पण सागशील कीं नाहीं काय तें!"

लाडिकपणे पलंगाखालीं एक पाय हेलकावत गुलाब सांगूं लागली,

"म्हणे, हे लेखक महाशय उद्धार करताहेत आम्हां वेश्याचा! काय मेली गोष्ट तरी, म्हणे एक वेश्येची मुलगी असते, खूप खूप शिकते, कॉलेजात जाते, आणि यानं तिला आपल्या धंद्याचा वीट येतो. मला वाटत, लेखकाला पोट नसावं. कारण, एकदां ती गॅदरिंगला गाणं गाते, आणि येवढ्यावर खूष होणाऱ्या कवीशीं ती लग्न करते."

आंबाड्यावरील गजरा हळुवार हातानं चेपीत गुलनारनं मधेंच अडवल,

"मग काय चुकलं ग यांत?"

गुलाब पलंगावर उठून बसली आणि त्वेषानं बोलूं लागली,

" पहिली घोडचूक म्हणजे त्या लेखकानं तिला कॉलेजात घातली. तूंच साग, एक तरी वेश्या इतका अविचार करील का ? मुलीला शाहाणी करून म्हातारपणीं तिची आई काय उपाशी मरणार होती ? बर, इतकहि करून ती शिकली, ते काय अगदीं धुतल्या तांदळा-प्रमाणं ? "

" पण शिक्षणानं तिला वीट येतो ना—? "

" वेडे, गवयाचा मुलगा सुरांतच रडतो. चोराला चोरी करण पाप वाटत नाहीं. काम ही शरिराची भूक आहे असं सागणारं शिक्षण वेश्येला नीति शिकवील ? असे काय मोठे पावित्र्याचे दिवे पाजळलेत या नीतिमान लोकानीं ? पापी पापी म्हणून आमच्याकडे बोट दाखवणारे पुण्यवतच आमच्या पापाचे पूरक नाहींत काय ? "

गुलाब मधेच क्षणभर स्तब्ध राहिली. समोरच्याच एका तरु-णीच्या फोटोवर नजर स्थिर करून ती पुनः म्हणाली,

" तुला माहीत नाहीं. समोरच्याच घरात एक मुलगी रहात होती. सुदर होती. फार जिव्हाळा वाटे मला तिच्याबद्दल. माझी छबी वारली ना ? तशी दिसायची ती अगदीं ! कधीं दारात तर कधीं खिडकींत ती उभी राहिली कीं कशी भुकेल्या डोळ्यानीं मी तिला पाहात असे. माझीच चाडाळणीची दृष्ट तिला बाधली असावी. कारण, स्मशा-नात गोवऱ्या गेल्या असतील अशा क्षयी रोग्याशीं तिच लग्न तिच्या पुण्यशील बापान लावल. मला अजुनी आठवत, डोक्यावर अक्षता पडेपर्यंत ती धाय धाय रडत होती. वेश्येसारखी वेश्या मी पण पोटच्या पोरीची ही अमानुष कत्तल पाहून रातभर रडले. ही काय नीति ? आमचं तस नाहीं, इच्छेविरुद्ध जवळ येणाऱ्या कामुकाचं थोबाड रंगवण्याचं सामर्थ्य आमच्या चपलात

आहे, कीं जे स्त्रियाच्या पातिव्रत्यात नाहीं, धर्माच्या नीतींत नाहीं, सार्वभौम सत्तेच्या कायद्यात नाहीं—"

गुलनार काहींच बोलली नाहीं. गुलाबचा आवेश मात्र वाढतच होता. दीर्घ निश्वास सोडून ती म्हणाली,

" काय म्हणे, गायनावर लुब्ध होऊन कवि तिच्याशीं लग्न करतो. लेखकाला ठाऊक नसावं, संगीतानं बेभान होऊन विषारी नागासारखी डुलण्याइतकी सज्जन नाहीं माणसाची जात ! तालसुरावर नाचण्या-इतकी फक्त भावनाच वेडी आहे. पण माणसाला बुद्धि देऊन परमेश्वर चुकला आहे. वेश्येशीं लग्न म्हणजे विस्तवाशीं खेळ आहे, हें तो कळ्याफुलाशीं खेळणारा कवि विसरला; तरी त्या पोरीला कळायला पाहिजे होत, की कळ्याचा भात होत नाहीं हें !"

इतक बोलून होता मात्र गुलाबचा आवेश ओसरला. गुलनार तरी काय बोलणार ? शांतताभंग करावा म्हणून गुलाबच पुनः म्हणाली,

" म्हणजे मी शाहणी म्हणून बोलत नाहीं. पण मी तरी काय करू ? अनुभवान पिळवटलेलीं आतडीं अशा धक्यानं बोलल्याशिवाय राहात नाहींत."

बराच वेळ दोघीहि स्तब्ध होत्या. पण मधेंच गुलाबला कसलीशी आठवण झाली. सारा गंभीरपणा विसरून ती मोठ्यानं हसली,

" पण मी मुख्य तेच विसरले कीं !"

आणि आपली सारी वेशभूषा पलंगाजवळच्या मोठया आरशात पाहात ती म्हणाली,

" हा लेखक कोण ठाऊक आहे ?"

" कोण ?"

पण याच वेळीं जिन्यात पावल वाजलीं.

" अगबाई, आले वाटत ? " असं म्हणत गुलाब पळत पळतच सामोरी गेली. आणि निढोवलेल्या वहिवाटदाराप्रमाण हंसत, पान चघळत येणाऱ्या तरुणाला लाडिकपणें बिलगत ती म्हणाली,

" मला फार फार आवडली तुमची गोष्ट ! तुम्हाला—? "

" दुसरीच गोष्ट फार आवडते ? "

" कोणती ? "

पण उत्तर देण्यापूर्वी त्यानं अशा काहीं अर्थपूर्ण दृष्टीनं सभोंवतीं पाहिलं, कीं गुलनार उठून सरळ खालीं गेली. ती भरघाव जिना उतरत असतांच चुंबनाचा 'च्य' असा आवाज व दोघाचं निर्लज्ज हास्य तिच्या श्रवणीं आलं. तेव्हा स्वतःशींच ती गंभीरपणें म्हणाली,

" आणि हे आमचा उद्धार करणार ! स्वतःचा उद्धार करा म्हणाव आधीं ! "

सुखस्वप्न

कोणी एका सुप्रसिद्ध साहित्यिकानं म्हणे असं लिहून ठेवलंय, कीं प्रत्येकाच्या आयुष्यात लिहिण्याजोगं असं काहीं तरी घडतच घडत. हें थोराचं वचन खरं करण्यासाठींच असेल बहुदा, पण गणपतरावाच्याहि आयुष्यांत ती घटना घडून आली खरी !

वास्तविक, गणपतराव म्हणजे अगदीं साधासिधा मनुष्य ! कुणाच्या एकींत नाहीं, दोन्हींत नाहीं, मग मध्यांत कुठला आलाय पडायला ? प्रेम करून माणसं झोंपतात अशा रामप्रहरीं बिचारा खडबडून उठे; बहिणीनं चहा दिला, कीं साताला कचेरींत जाई आणि दुपारीं पोटाच्या पिशवींत चार घांस मोजून टाकले, कीं पुनः आपल्या कामाला लागे तें अगदीं चंदेरी रात उजडेपर्यंत ! ज्या पत्राच्या कचेरींत तो खर्डेघांशी करी, त्या पत्राच्या 'स्फुट विचारांत'

जरी तो हिटलर, चर्चिल प्रभृतींचे रहस्यस्फोट करी, तरी वस्तुतः शेजारणीची 'अंदरकी बात'हि त्याच्या गांवीं नसे. कारण एकच, कीं कुणी 'इथं पाणी मुरतंय' म्हटलं, कीं तो रस्ता त्यानं बदललाच! शिवाय, त्याचा स्वभाव तर घर आणि कचेरी यांना जोडणाऱ्या रस्त्यापेक्षाहि सरळ; आणि तशातच खालीं बघून चालण्याची त्याला सवय! महात्म्याचे विचारहि इतके पवित्र, कीं शेजारून बाई चाल लीय कीं म्हैस चाललीय हेहि कधीं त्यान सहेतुकपणे पाहिलं नाहीं. तात्पर्य काय, मुलींच्या शाळेत मास्तर होण्याइतकी त्याची योग्यता. आणि मुलींचा मास्तर सायकलवरून पडेल, पण प्रेमात पडणं कधीं शक्य तरी आहे कां? आणि प्रेम नाहीं तिथ भानगड कुठली? सिनेमा कपनींतील दोन लेखकाप्रमाण दोन बायकाचंहि कधीं जमत नाहीं अस म्हणतात. पण कोपऱ्यावरच्या नळावर भाडणाऱ्या बायकानींहि एक मतानं सागितल असत, की आमचे गणपतराव ना? अगदीं सज्जन माणूस! आणि सज्जन माणसाच्या आयुष्यात लिहिण्याजोग असं काय घडणार?

अट्टाहासानं अगदीं लिहायचंच म्हटल तर फार फार म्हणजे 'किर्लोस्करा'त एकाद चरित्र! नाहीं म्हणायला, स्वारीचा जीवन-वृत्तात मात्र 'उद्योग, उत्साह, उत्कर्ष'वर्धक असा होता खरा! कारण, मोठ्या पुरुषाप्रमाणं, बाप वारला तेव्हा शाळेबरोबर आशाहि सोडून घरीं बसणं बिचाऱ्याला भाग पडल. पण रिकामा सुतार म्हणून घरच्या तुटपुंज्या सामग्रीवर एक छापखाना त्यानं सुरू केला. सिनेमावाल्याची मर्जी साभाळून चौदाचे चोवीस केले, तेव्हा कसं बसं 'सोडचिठ्ठी'च्या नोटिसा छापण्यालायक दैनिक सुरू झाल. आणि जेव्हा कुठ साडेतीन वर्षं सचोटीन धदा केला, तेव्हां

अकलेच्या भांडवलाशिवाय मिरवू शकणारा साप्ताहिकाचा संपादक तो झाला.

खरं पाहता, या वयात त्यानं 'गुलाबी गालावर' किंवा 'वेणींतील फुलावर' कविता करायच्या. पण हे काव्यविषय पाहायला त्याला सवड होती कुठं ! शिवाय, छापखान्यातल्या कळकट पोराचे काळे हात बघून तर त्याची रसिकता केव्हाच मेली होती. साहजीकच, समोरच्या घरावरची "भाड्याने देणें आहे" ही पाटी उन्हान तडकून गेली तरी त्यानं कधीं पाहिलीहि नव्हती.

पण गुलाबी रंगातच काय विलक्षण गुणधर्म आहे कुणास ठाऊक ! ती पाटी जाऊन जेव्हा त्या घराच्या खिडक्यांना गुलाबी रंगाचे पडदे लागले, तेव्हा नकळत त्याच लक्ष तिकडे गेलं. आणि आठदहा दिवसात जसे त्या समोरच्या अंगणातील गुलाबहि बहरले, तेव्हा तर तो मनाशीं म्हणाला,

"इथं राहायला आलंय तरी कोण असं ?"

त्याच्या या प्रश्नाचं उत्तर एकदा तो जेवत असताना पोष्टाच्या शिपायानं ओरडूनच त्याला सांगितलं,

"देसाई मास्तर !"

आणि कां कुणास ठाऊक, जेव्हा चार दोन मुली वरचेवर जातायेताना त्याला दिसल्या, तेव्हा तो मनाशींच हसून म्हणाला,

"मास्तरसाहेबांना मुलगीहि आहे वाटतं एकादी ?"

एकदा तर अशाच शंकेनं खूष होऊन तो विडी ओढीत असताना समोरच्या माडीच्या खिडकीचा एक पडदा सर्रकन् बाजूस सरला. त्यानं अधीरतेनं डोकावून पाहिलं. एक उण्यापुऱ्या उंचीची, काळीसावळी, सुंदर नव्हे पण मोहक अशी सडपातळ तरुणी त्याच्या

दृष्टीस पडली. धुराचीं वलयं हवेत सोडीत तिच्याकडे तो अनिमिष नेत्रानीं पाहूं लागला. अंगणातील बहरलेल्या गुलाबगेंदाकडे पाहात ती आपल्याच गाण्यामध्यें निमग्न होती. आपल्या गोड आवाजांत ती गुणगुणत होती,

" सुखकेऽदिन थेऽएक सपन थाऽऽ "

आणि मधुनच ती अकारण हंसे. त्या वेळीं तिच्या गालावर प्रगट होणारी खळी गणपतरावाला भारी चित्तवेधक वाटली. किती तरी वेळ तो तसाच पाहात राहिला असता. पण सहज तिची दृष्टि गणपतरावाकडे गेली मात्र-स्थानभ्रष्ट झालेला पदर सावरून लाजल्याचा लाडका अभिनय करीत ती दृष्टिआड झाली.

आणि गणपतरावहि "अरेच्या, दोन वाजले कीं!" म्हणत कोटटोपी चढवून कचेरीस गेला.

* * *

दुसऱ्या का तिसऱ्या दिवशीं असेल! दुपारीं गणपतराव जेवायला घरीं आला तेव्हा त्याला खरच वाटेना. दारापाशीं सायकल ठेवीत असताना दोनच पट्ट्याच्या मखमली चपला त्याला दिसल्या. आणि मुलींच्या चपला या कामधेनुसारख्या असतात. त्या दारात आल्या, कीं इच्छित साधायला मग अवधि लागत नाहीं. त्यानं अधीरतेनं पाहिल, तों ती समोरची मुलगीच आपल्या विधवा बहिणीशी बोलत खोलींत कॉटवर बसलेली त्याला दिसली.

त्याला पाहून ती उठून जाऊं लागली. तेव्हा क्षणाचाहि विलंब न लावता कोट खुंटाळ्याला अडकवीत तो म्हणाला,

" बसा, बसा, मी निघालोंच जेवून!"

आणि जेवतांना त्याला वाटलं, कीं रोजचंच थडगार अन्न आज

कस चवदार झाल आहे. तो त्यावर ताव मारीत असताना बाहेरूनच त्याला ताईन विचारल,

" शरद निघाल्या रे! तुझा ' किर्लोस्कर ' नेऊं देत कां जरा ? "

हात धूतच तो घाईन उत्तरला,

" हो, हो, हवा तर ' झंकारहि ' न्या म्हणाव. आंतल्या खिशात आहे बघ माझ्या. "

आणि याचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. गणपतरावाचं घर म्हणजे शरदच मोफत वाचनालय तर झालच! पण समोरचे वृद्ध मास्तरहि नियमानं जाऊ येऊ लागले. एकदा सहज त्यांनीं चहाला बोलावल तेव्हा तर गणपतराव मनाशीं म्हणाला, " घरोबा या शब्दाचा अर्थ आणखी काय असणार बर ? "

शरदला तर ताईचा इतका लळा लागला कीं—

काय झाल, शरदला नवीन आणलेली रेकॉर्ड लावण्याची एकदा लहर आली. पण तिचे बाबा तर जेवून झोंपलेले! ती मनाशीं म्हणाली सुद्धा,

" म्हातारीं माणस रातभर जागून दुपारींच झोंपतात कशाला कोण जाणे ! "

तेव्हा ताईकडे येऊन ती अगदीं हट्टूनच बसली,

" चला ना, मी फोनो ऐकवतें तुम्हाला. "

" अस ग काय तुझ ? " ताई संकोचानं म्हणाली, " आपण लहान का आहोंत, असं अवेळीं फोनो ऐकायला ? "

" हो, मी लहानच आहे ! "

आणि असं म्हणून शरदन लहान पोरीप्रमाणं गाल फुगवून जो मुग्धपणाचा गोड अभिनय केला, तो आपल्या खोलींतल्या आरशांत डोळे भरून पाहात, गणपतराव आतूनच म्हणाला,

" ताई, जाईनास का जरा. "

गणपतरावाच्या या अनपेक्षित अस्तित्वानं चपापून, शरदनं आपल्या ओठाचा चबू करून, तो आपल्या डाव्या हाताच्या बोटानीं लपवण्याचा जो अभिनय केला, तो तर गणपतरावाला भारीच मोहक वाटला.

* * *

आणि जसजसे असले प्रसग वरचेवर घडू लागले, तेव्हा गणपतरावाला थोड फार समाधान वाटू लागल. कारण शरद त्याच्या दृष्टिपथात येईपर्यंत त्याच असं प्रामाणिक मत होत, कीं काहीं माणस केवळ प्रतिकूल परिस्थितीशीं झगडण्यासाठींच जन्माला येत असतात. अनुकूल घटना त्याच्यासाठीं नसतातच ! आणि अशा दुर्भाग्यापैकींच आपण एक आहोंत. कसल सुख आहे आपणाला ? आईच प्रेम—यशवतांची कविता वाचूनच तें कल्पिलेल ! बहिणीच सुख—किती सुखद स्वप्न रगवलीं होतीं आपण ताईच्या संसाराचीं ! ससाराचा श्रीगणेशा तिला घालून दिला; पण लहान मुलाप्रमाण दैवहि श्रीगणेशात चिरकाल रमत नाहीं हेच खरं ! राहाता राहिला बापाचा आधार—पण कॉलेज तर राहोच, मॅट्रिक झालों हेंच नशीब !

अशा परिस्थितींत शरदचा सहवास म्हणजे वाळवंटात चुकलेल्या कोकिळेस आम्रमोहराची छाया लाभावी, तसच होत हे ! खरं पाहाता, गणपतरावासारखा सुखाला बुजणारा माणूस अशा कविकल्पनात रमणार नाहीं. पण शरद चुरूचुरू बोलू लागली कीं त्याला वाटे, जाणून बुजून उगीच माणसान सुखासीन राहण तरी चागलं का ? वृक्षाचीं मुळ ओल्या जमिनीकडेच ओढ घेतात. त्याच्या मनाचीहि अशीच चलबिचल झाली. आणि अशा चम-

त्कारिक सुखाचा तो अनुभव घेत असताना एकदा शरद धांवतच दारात आली आणि म्हणाली,

" हे काय ओळखा बघू ! "

" वा:, चोर मालकाचीच जबानी घेऊं लागला कीं ! "

शरद फणकाऱ्यान म्हणाली,

" काय चोरी केलीन् हो मीं ? "

" एक दोन गोष्टींची कीं काय ! "

" एक तरी सागा ना. "

" हातातली कादबरीच घ्या कीं ! "

" पण दारं उघडीं टाकून झोंपावं कशाला मालक्शान ? "

या बिनतोड प्रश्नाला उत्तर देता आल नाहीं, तरी यानं शरदच कौतुकच वाटल त्याला. कारण, आपण काल कादंबरी वाचता वाचताच झोंपलों आणि जाग होताच ती नाहींशी झाल्यानं आपण तिला किती किती व कुठ कुठ शोधली, याचीच त्याला गमत वाटली हे जाणून ताई तेव्हा म्हणाली होती,

" कादंबरी शोधतोस काय ? "

" का ? "

" ती नेलीय तुझ्या शरदन. "

ताईच्या 'तुझ्या शरदन' या शब्दानीं गणपतराव केवढ्यादा चपापला ! पण हे बघून ताईच पुढ म्हणाली होती,

" खरच, तुझा फोटो हातात घेऊन ती उभी असताना मीं तिला काल बरोबर पकडल. मीं थट्टेत म्हटल देखील तिला, सागूं का दादाला ? "

यावर गोंधळलेल्या शरदचं ताईनं असं काहीं रसभरित वर्णन केलं होतं, कीं ते सारं सारं गणपतरावाला आताहि स्पष्ट दिसूं लागलं. किती तरी वेळ तो शरदकडे टक लावून पाहू लागला. तेव्हा शरदन लाजून मान वळवली आणि गणपतराव भानावर येऊन म्हणाला,

" या ना आत. "

शरद दातानीं पदराचं टोंक चावीत म्हणाली,

" म्हटल, ताई मला ' ये जा ' म्हणते. "

शरदच्या या खुलाशान गणपतरावाला मनस्वीं संतोष वाटला. त्यान निरखून तिच्याकडे पाहिल. टेबलावर कादंबरी ठेवून तिच्या पानाशीं ती खेळत होती.

कौतुकातिशयानं तो ते पाहूं लागला. एका पानावर तांबड्या पेन्सिलीनं अधोरेखित केलेला मजकूर त्याच्या दृष्टीस पडला. तो उगीचच वाचू लागला—

" कथेंतील नायिका अद्याप आपल्या समाजात जन्मायची आहे. प्रेमनिष्ठेच्या, समान हक्काच्या गप्पा ती फक्त वल्लभाशींच मारते. पण आचरणाची पाळी आली, कीं बापासमोर तिला मुकेपण येत. आणि असं होतं तोंपर्यंत तिच्या रमणाचा प्रेमप्रसंग हे एक त्याच सुखस्वप्नच ठरण्याचा संभव नाहीं काय ? "

आणि त्याच्या शेजारींच " साफ खोटं " अशीं तांबडीं अक्षर पण त्याला दिसलीं.

तेव्हा हंसून त्यान म्हटलं,

" कुणी लिहिलंय हें ? "

" मीं ! "

का कोण जाणे, शरदच्या गालावर गुलाबी रंगाच्या पिचकाऱ्या कशा एका क्षणात उडवल्याचा आभास झाला. गणपतरावाला कळून चुकलं, कीं जीवनातील मोठं साहस करण्याची वेळ ती हीच! तो घोगऱ्या आवाजात म्हणाला,

" बैस तर खरी ! "

मन्त्रमुग्धेप्रमाणं शरद टेबलाला रेलून बसली. पण अनपेक्षितपणे उद्भवलेल्या शांततेमुळं तिचा ऊर धडधडूं लागला. आपले डोळे जड होताहेतसं वाटून तिनं ते क्षणभर मिटून धरले. आणि त्याच-वेळीं त्याच्या कापऱ्या हाताचा स्पर्श तिच्या मांसल बाहूला होताच तिची सारी देहलता कशीं नखशिखांत काट्यांनीं भरून गेली. कर्ण-रंध्रांतून तेव्हां चारच शब्द तिच्या हृदयाशी जाऊन भिडले,

" शरद, तू माझी होशील ? "

ती काहींच बोलली नाहीं. मात्र सभोंवती कोणी असेल का, अशा भयभीत नजरेनं तिनं सर्वत्र पाहिलं. कोणी नाहीं असा विश्वास वाटतांच तिनं आपणहून त्याच्या वक्षावर आपलं मस्तक टेकलं. आणि—

अगदीं ऐनवेळींच ताईनं रसभंग केला,

" शरद, बाबा बोलावतात बघ तुला. "

चटकन् शरदनं स्वतःला सावरून घेतलं. पळतच ती घरला निघून गेली. ती घरांत जाईतों गणपतराव तिला पाठमोरी पाहात होता. तो आज इतक्या आनंदात होता, कीं आकाशांत घिरट्या घालणाऱ्या घारीनं जमिनीवर झडप घालून काहीं तरी पळवलं आणि एका कोंबडीनं खालीं उगीचच आक्रोश केला, याकडेहि त्याचं लक्ष गेलं नाहीं.

आणि दारांत उभा असलेला टांगा दिसूनहि त्याला विचार करण्याइतकं महत्व देण्याची आवश्यकता त्याला वाटली नाहीं.

*　　*　　*

मात्र शरद गेली ती पुन्हां आलीच नाहीं.

तेव्हा त्या साऱ्या सूचक चिन्हाचा अर्थ त्याच्या ध्यानीं आला. लवकरच शरदच्या दाराला तोरण पण लागलेलं त्याला दिसलं. तें पाहून फक्त एकदाच त्यानं अर्धवट मनाशीं म्हटलं,

" साफ खोटं ! "

आणि असं म्हणून तो खिन्नपणे हसला, तेहि एकदाच !

कोकिळा

"कू ऽ हू ऽ ऽ कू ऽ हू ऽऽ"

अंगणातील आम्रवृक्षावरील कोकिळेन कूजन करावं, आणि त्याचवेळीं गाणं संपवून, सुहास्य करीत उषेन खिडकीबाहेर पहावं, हा दिनक्रम अगदीं ठरलेला! बाहेरचा देखावाहि किती रमणीय असायचा त्यावेळीं! बालभानूच्या सोनेरी किरणानीं खुलून दिसणारी ती आम्रमजिरी, सुगंध उधळणाऱ्या त्या हसऱ्या कळ्या, पाखराना खेळवणारीं तीं टपोरीं फुलं, आणि दवबिंदूनीं अलकृत झालेल्या बागेतल्या त्या तरुवेली. किती तरी वेळ उषा हीं सारीं दृश्यं मनमुराद पहात राही! दिनक्रमानुसार घराबाहेर पडणाऱ्याचीं मनंसुद्धा कशीं प्रफुल्लित होत हें पाहून! कारण, उषेचा हसरा चेहरा पाहिला, कीं तिच्या नुकत्याच संपलेल्या मन-

हारी गाण्याचे सुरेल आलाप अजुनी वातावरणांत तरंगत असल्याचा भास होई. झुळुझुळू वहात आपल्या मधुर खळखळीनं आनंदाची खैरात करणारा निर्झरच जणु वहात होता तिथ !

नित्याप्रमाण आजहि कोकिळेचं कूजन श्रवणीं येताच उषेन हसत बाहेर पाहिल. मात्र आज तिच्या चेहऱ्यावर आनंदाइतकीच अधीरताहि भरून राहिलेली दिसत होती. डोळ्याआड येणारीं लतापर्णें करपल्लवानीं दूर करीत तिन पाहिलं, आणि त्याच वेळीं त्या प्रशात वातावरणात मंजुळ स्वर घुमले,

" आई, आई ! "

आनदातिशयानं धावतच उषा दारात आली. एक सडपातळशी सुंदर तरुणी पळतच आत येत होती. पधरावीस वर्षाच्या आतबाहेरच वय असावं तिच; पण अल्लडपणा मात्र पाचसहा वर्षांच्या पोरीचा दिसत होता. तिचे अवखळ हावभाव पाहून कुणालाहि हरित तृणावर मुरडणाऱ्या लतिकेची आठवण झाली असती. आणि खरंच, फुगीर गालावरचे ते टपोरे गुलाब फिकट हिरव्या रंगाच्या झिरझिरीत पातळाआडून खुलून दिसणाऱ्या तिच्या तनुलतेवर किती शोभून दिसत होते. मनाची ओजस्विता दर्शवणारे ते तेजाळ डोळे, सरळ स्वभावसूचक अशी ती चाफेकळी नासिका, आणि अल्लडपणाचं प्रतीकच असं ते सात्त्विक सौंदर्य ! हें सारं पाहून वात्सल्याचं उधाण उषेला अनावर झाल्यास त्यात नवल ते काय ? धावत येऊन तिनं कमरेभोवतीं हाताचा विळखा घालताच, तिचा प्रेमातिशयानं मुका घेऊन उषा हसली,

" कोकिळे ! "

" कूऽहूऽऽ "

आणि त्याचवेळीं बाहेरच्या कोकिळेनं पुनः कूजन केलं. पण का कोण जाणे, उषा किती चपापली यानं! तिन बाहेर पाहिलं; कोकिळेनं मान वर करताच उषेच्या मुखावर कारुण्याची छाया पसरताना तिला दिसली. मातेच्या मुद्रेवरील या अकल्पित फरकाचं तिला नवल वाटलं. पण काय कराव, हें न कळून मिठी अधिकच घट्ट करीत ती उद्गारली,

"आई!"

उषेचं हृदय भरून आल होत; मस्तक टेकताच तिच्या भरल्या उराची ऊब कोकिळेला किती समाधानाची वाटली. मस्तकावर मातेचे उष्णाश्रु ठिबकताच कोकिळेनं तिला आत नेलं आणि तिला पलंगावर बसवून डोळे टिपीत ती सद्गदित स्वरात म्हणाली,

"हें ग काय तुझ, आई? आतां ते येणार; त्याना काय वाटेल?"

मुलीचा हा समजसपणा पाहून उषेला भडभडून आलं. हुदका आवरण्याचा प्रयत्नहि न करता ती म्हणाली,

"खरंच, तुझी आई मी शोभतसुद्धा नाहीं."

कोकिळेचा कठ यानं दाटून आला. आईच्या माडींत आपल मुख लपवून ती असहाय्यपणे म्हणाली,

"आई, नको ग असं बोलूं!"

शकुंतलेनं माहेर सोडताना वर्णिलेल्या करुणाजनक प्रसगाची पुनरावृत्ति जरा निराळ्याच तऱ्हेन होत आहे, अस कोकिळेला वाटलं. बराच वेळ त्या त्याच अवस्थेत होत्या; पण घड्याळाचा ठोका पडताच, "अगबाई, साडेआठ तर वाजले." अशा अर्थाची मुद्रा करून कोकिळा जागची उठली. आत जात ती म्हणाली,

"मी चहा करते. ते येतील पहा इं जरा."

आणि असं म्हणून ती आत गेली, दृष्टिआड झाली, तरी उषा तशीच पहात राहिली तिकडे !

कोकिळेवरच तिचा सारा जीव होता. केवळ मुलीसाठींच कुणाचीहि भीड न ठेवतां तिन तिचं संगीतच नव्हे, तर शिक्षणहि पूर्ण केल होत. गणिकेची मुलगी म्हणून समाजात तिची अवहेलना होई, पण आपल्या पोरीला त्या किळसवाण्या जीवनाचा गधहि नसावा, या एकाच हेतून उषेन वैराग्याच जीवन स्वखुषीन स्वीकारल होत. ग्रामोफोन कपन्याना गाण्याच्या रेकॉर्ड्स देऊन, तर कधी रेडिओवर कार्यक्रम करून, आपणा दोघाची उपजीविका करण्यात तिला किती तरी समाधान वाटत होत. कारण, कधीं का होईना, पण आपल्या या नव्या व्रताच आणि मुलीच्या सद्गुणाच चीज होईल, अशी आशा तिच्या हृदयात सारखी वसत होती.

आणि ती सफलहि झाली. कॉलेजच्या गॅदरिंगच्या वेळीं तिच्या काव्यगायनावर विराग कवि इतका सतुष्ट झाला, कीं तेव्हा झालेल्या त्याच्या ओळखींतूनच प्रेमाचा जन्म होऊन, त्याचं रूपातर त्याच्यां लग्नांत झाल. कोकिळेच्या नावावर बॅकेंत असलेल्या अलोट संपत्तीसाठींच ही सुधारणा विरागनं स्वीकारली, अशी टीकाहि तेव्हा काहीं पत्रातून झाली. पण, जाहिरातीच्या दीडदमडीसाठीं स्वतःशीं प्रतारणा करणाऱ्याना, पैशासाठीं का होईना पण, इष्ट असं त्याचं हें सुधारणामूलक धाष्टर्य वावगं वाटल्यास त्यात नवल तें काय ?

काहीं असो, त्याच्या लग्नामुळें उषेच्या मनावरचं दडपण थोडं ओसरलं होत, एवढं खरं! पण ते पूर्णपणे मात्र नाहींस झालं नव्हतं. कारण, हृदय हलकं होताच होणारा निर्भेळ आनद तिच्या मुखावर

काहीं नेहमीं दिसत नव्हता. मुलीच्या कौतुकांत विरजण घालणारी असमाधानाची छाया कधीं कधीं तिच्या मुखावर वावरतांना दिसे. आणि अशा वेळीं नळकत ती आपल्या आवडीचा चरण गुणगुणे,

" काकांनीं परिपोषिला न कळतां जाता त्वरें बोलुनी ।
भासे कोकिळ मात्र तो मज सदा त्या रंगतां कूजनीं । "

आणि मनसोक्त रडेतो ती गाणं गात राही. आताहि ती गाऊं लागली; पण गाता गाता ती मध्येच थाबली. अश्रू पुशीत तिन माग पाहिल. कारण, समोरच्या मोठ्या आरशात विराग तिला येताना दिसला. स्वागतार्थ कृत्रिमपणे हसण्याचा प्रयत्न करीत ती म्हणाली,

" केव्हा आलात ? "

" आताच ! "

" मग बोलला का नाहीं ? "

" गाण ऐकत होतों तुमच. "

" इश्श, माझ ? "

" हो, तुमच. "

" म्हटल, तुमचीच कविता आहे ही ! "

" कविता माझी, पण त्यातल काव्य जाणलंत तुम्हीं. "

" कशावरून ? "

" हे डोळे सागतात की ! "

उषेच्या डोळ्यातील आर्द्रता अजुनी गेली नव्हती. पण याची जाणीव विरागकडून मिळाल्यामुळे ती अधिकच गभीर झाली बराच वेळ ती काहीं बोलली नाहीं. तेव्हा विरागच म्हणाला,

" मी एक विचारूं ? "

" हो. "

" पुष्कळ वेळां मी हे बघतो. "

" हें म्हणजे ? "

" हे चरण गाताना तुमचे डोळे का द्रवतात ? "

आपल्या दुःखाची शका दुसऱ्याला आली म्हणजे माणूस हतबल का होतो कळत नाहीं. उषा काहींच बोलली नाहीं. मात्र आसवाची माळ तिच्या नेत्रावाटे घळघळा ओघळू लागली. हे सहन न होऊन विराग म्हणाला,

" माफ करा, मी चुकलों. "

" काहीं तरीच. "

" खरच, मी विसरलों—"

" काय ? "

" काहीं दुःखं अशीं असतात, कीं तीं कुणालाहि सागावीशीं वाटत नाहींत ! "

" पण काहीं माणसं अशीं असतात, कीं त्याना सार काहीं सागावंसं वाटत ! "

" मग—सागूं शकाल मला ? "

" एक भीति वाटते ! "

" कसली ? "

" आतापर्यंत माझी पोर समाजान हेटाळली, पण—"

" पण काय ? "

" रागावू नका. वचन द्याल ? "

" हें घ्या. "

" तुम्हीं नाहीं ना तिला कधीं दूर करणार ? "

" उषाबाई, विश्वास नाहीं माझा ? "

" क्षमा करा. मी नव्हे, आईचं हृदय बोललं तसं!" आवंढा गिळून उषा बोलूं लागली, " सार सारं कांहीं सांगते मी! सांगायला लाज—नव्हे, भीति वाटते. तुम्हीं पण कठोर मनानंच ऐका."

त्यावर थोडा वेळ थांबून उषा सांगू लागली,

" कोकिळा माझी मुलगी नसती तर तिला या गोष्टीचा अभिमान वाटला असता. तुम्हालाहि कष्ट झाले नसते. कारण, समाजानंच कौतुक केलं असतं तिचं! पण दुर्दैव बिचारीचं, कोकिळा घरंदाज नाहीं."

व्याकूळ अंतःकरणानं उषेन उशींत तोंड खुपसलं; तेव्हां आवंढा गिळून विराग म्हणाला,

" हे काय उषाबाई, मला का ते ठाऊक नाहीं?"

" नाहीं!"

" काय?"

" उषा माझीहि मुलगी नाहीं."

विराग दचकून उद्गारला,

" म्हणजे!"

" बऱ्याच वर्षांपूर्वीची गोष्ट! मी पहाटें उठलें होते. तंबोरा जुळवून मी गाण्याला बसणार; पण त्याच वेळीं नूतन बालकाचं पहिलं आक्रंदन माझ्या कानीं आलं. जिवाचा कान करून मीं ऐकलं. माझ्याच बागेत तें रडत होतं. कंदील घेऊन मीं दार उघडलं. पाहतें तो पायरीवरच एक पोरका प्राण! दयेचा धर्म सांगणारी जनता उबदार पांघरुणाखालीं झोंपली होती. आणि एक अनाथ अर्भक थंडीवाऱ्यात आईसाठीं जीव तोडीत होतं. आई कुठं होती त्याची कुणास ठाऊक? विराग, लाज वाटली होती तिला आपल्या आईपणाची—"

विरागनं पाहिलं. तिच्या डोळ्यातील आर्द्रता नष्ट होऊन, त्वेषाचा आवेश तिथं दिसत होता. ती बोलतच होती,

" रागावूं नका. मी स्पष्टच बोलतें; तुम्हा घरंदाजांच्या घरात मैत्रिणी, बहिणी, पत्नी या साऱ्या इमानी असतील. पण किती बेइमानी आया उजळ माथ्यान त्यात नादत असतील याची गणति कुणाला आहे ? बहीण, पत्नी, नव्हे—मैत्रीणीचं नातसुद्धा आम्हाला वर्ज्य ! कारण आम्ही पापी ! कबूल करते मी—आम्ही पापी आहोंत. पण हेंहि तितकंच खरं, कीं वाटेल ते पाप आम्ही करूं; पण पोटचं पोर रस्त्यावर फेंकण्याचं पाप आमच्याहातून कालत्रयीं होणार नाहीं. पोटासाठीं पाप करणाऱ्याना तें साधत नाहीं. कारण, खाल्लं अन्न मनाला जागं करतं. पण—प्रेमाची मदिरा माणसाला बधिर करते. आणि म्हणूनच, प्रेमाचं प्रदर्शन असं दारोदार होत. माझ्यावर विश्वास ठेवा विराग, ते अर्भक घरंदाजाच होत ! "

विरागच्या कविहृदयाला या कटु सत्याचे आघात तडातड् बसत होते. तरी उषेचा आवेश ओसरला नाहीं. तिच्या वाक्शराच्या संगिनी झडतच होत्या,

" विनाश्रित अर्भक पाहून तुम्हा लोकाना दयेचा पान्हा फुटतो आणि 'अनाथबालकाश्रमाचे' मजले चढवता आपण ! कारण काय, तर एकाहि आईचा ऊर पाझरत नाहीं म्हणून ! मात्र मला वात्सल्याच भरतं आलं. मला काय, बोलून चालून पापाची पुतळीच मी ! मीं सरळ उचलून तो मांसाचा गोळा पदरात घेतला. 'ट्या ट्या' करीत तें आईला बोलवीत होतं. पण त्याची आई ? विराग, उगवत्या अरुणाच्या साक्षीन मीं त्याला शपथ दिली, " मी तुझी आई. " आणि विराग, त्याच क्षणीं तें सत्संतानसुद्धा पापी ठरलं. "

उषेचा आवेश पार मावळला. असहाय्य होऊन ती रडू लागली. पहिला उमाळा ओसरताच तिन रडू आवरलं. किती तरी वेळ तीं दोघ स्तब्धच होतीं. टक् टक् असा घड्याळाचा आवाज ऐकत, शात पण काहींशा घोगऱ्या आवाजात उषा एकच वाक्य उद्गारली,

" तीच माझी कोकिळा ! "

आणि त्याच वेळीं ' खळ् ' असा मोठा आवाज होऊन त्या दुःसह शाततेचा भग झाला. दोघानींहि दचकून मागं पाहिलं. कोकिळेच्या हातातला चहाचा ट्रे दारांतच गळून पडून किटली-कपाचे तुकडे तुकडे झाले होते. धावतच उषा पुढ झाली. बेशुद्ध होऊन आईच्या अगावर कोलमडताच कोकिळा किंचाळली,

" आई, आई ! "

आणि त्याच वेळीं अंगणातली कोकिळासुद्धा ओरडली,

" कू ऽ हू ऽ ऽ कू ऽ हू ऽ ऽ ! "

पुढारी

गिरणीचा भोंगा झाला !

वारुळात मुंग्याची रीघ लागावी, तसा मजुराचा लोढा त्या गिरणीच्या फाटकात शिरूं लागला. आणि कबुतरं खुराड्यात शिरतांच अंगण मोकळं व्हावं, तसं दहाबारा मिनिटातच त्या गिरणीच ते भव्य पटागण मोकळहि झाल.

गिरणीचा दुसरा भोंगा वाजला.

कामाला सुरवात करण्याचा हा नेहमींचा सकेत ! पण तो मिळतांच भराभर मजूर आपापल्या वार्डांबाहेर पडले. आणि गिरणीचं तें पटागण पुनः माणसांनीं खच्चून भरलं. सर्वांनीं एकच गर्जना केली,

" मजुरांचा विजय असो ! "

एकजात मजूर कसे कष्टानीं झिजून निबाले होते; पण त्या आरोळींत मात्र उत्साह आणि विश्वास अमूप होता.

कचेरीच्या दारावरच्या शिपायाला या अकल्पित वावटळीचा विस्मय वाटला. धावतच तो आत व्यवस्थापकाकडे गेला आणि गोंधळून म्हणाला,

" साएब, सप केलाया जणू मजुरांनीं ! "

हातातली जळती सिगार तशीच टाकून आनदराव खुर्चीतून उठला; आणि बाजूच्या दारातून गॅलरींत हजर झाला. त्याला पाहाताच मजुरानीं पुनः आपला जयजयकार केला. त्या सर्वांना शात होण्याची हातानं इशारत देऊन आनंदराव म्हणाला,

" लोक हो, शात व्हा ! शात व्हा ! "

आणि शिपायानी आज्ञा पाळावी, तशी त्या सर्व मजुरानीं एकदम शातता धारण केली. आनंदराव गॅलरींतूनच बोलूं लागला,

" आज आपण संप का पुकारणार आहात ? "

त्यावर एकच आक्रोश अतराळीं घुमला,

" होय. होय ! "

या हजर जबाबानं आनंदराव एकदम गभीर झालासा दिसला. क्षणभर थाबून तो बोलू लागला,

" सपाचा हट्ट आपण धरावा या आपुलकीचा आम्हाला आनद वाटतो. पण त्याबरोबरच अकल्पितपणे आपण संप करावा याचा मात्र विषाद वाटतो. "

आनदरावाचे हे शब्द ऐकताच सर्व मजुरानीं आपलीं तोंड एकदम आपल्या पुढाऱ्याकडे वळवलीं; तेव्हा विठ्ठलरावाला कळून

चुकलं, कीं याचं उत्तर देण्याचं काम सर्वांनीं आपल्यावरच सोंपवलं आहे. तो पुढं होऊन आवेशानं उत्तरला,

" हा संप अकल्पित नाहीं. याचीं कारण तुम्हाला माहीत आहेत. "

तेव्हा आनंदराव त्याला उद्देशून म्हणाला,

" आपण या संपाचे कर्णधार दिसता ? "

" हो, आणि याचा मला अभिमान वाटतो. " विठ्ठलरावाचा आवेश कायम होता. तो म्हणाला, " मालकापेक्षा मजुराच्या जीवनाशीं समरस होण्यातच मला अधिक माणुसकी दिसते. "

पुनः एकच आरोळी दुमदुमून राहिली,

" विठ्ठलरावकी जय ! "

विठ्ठलरावावरील लोकाची ही श्रद्धा पाहून आनदरावाला विस्मय वाटला. तो दीनवाणीन म्हणाला,

" लोक हो, हा अविचार तुम्हीं करूं नका. तुमचा आमचा आजवरचा जिव्हाळा ध्यानीं आणा. "

" रातपाळीनं राबवून घेण्यात तो प्रगट झाला आहे. "

यानं मात्र आनदराव चमकला. तो विठ्ठलरावाला म्हणाला

" पण आता सहा सहा तासच काम आहे ना ? "

" पण त्याबरोबर तुम्हीं पगारकपातीची भाषा काढलीत ! दहा दहा तास राबवून पगारवाढीची जरूरी तुम्हाला भासली नाहीं. "

तेव्हा काकुळती आल्यासारख करून आनंदराव काहीं तरी उत्तरला,

" हें पाहा, हा वाद असा प्रश्नोत्तरानीं सुटण्यासारखा नाहीं. मी आता मालकाना फोन करतों; कार्यकारी मडळाची सभा बोलावतों आणि लवकरच तुमचीं गाऱ्हाणीं—"

पण त्याला बोलूं न देता विठ्ठलराव म्हणाला,

" हे बघा, हीं सस्थानी आश्वासनं आम्हाला नकोत ! खुशाल तुमच्या सभा भरवा आणि मगच आम्हाला बोलवा. "

आणि एवढ बोलून होताच मजुराना उद्देशून तो म्हणाला,

" बाधव हो, अशा आश्वासनाना तुम्हीं भुलू नका, फसू नका. तुम्हीं माझ्यावर विश्वास टाकला आहे, त्यावर विसंबून असा. लक्षात ठेवा, तुमचा पुढारी म्हणून जरी मी मालकाशीं मिसळत असलो तरी मी श्रीमताचा गुलाम नाहीं. मी तुमचा, गरिबाचा नोकर आहे. माझ्या अंगात रक्त आहे, तोपर्यंत तुमच्या अन्नातील एकहि घास मी कमी करूं देणार नाहीं. तुम्हीं कामकरी–शेतकरी हाच माझा देव आहे. पण एक विसरू नका, उपाशी मरण्याची पाळी आली तरी कमी पगारावर या गिरणींत फिरकूं नका. "

विठ्ठलरावावर लोकाचा विश्वास विलक्षण होता. खाद्यावर तसेच कोट टाकून सारे मजूर गिरणीबाहेर पडले आणि पटागण रिकामं झाल, तरी हवेत निनाद घुमतच राहिले,

" विठ्ठलरावकी जय ! "

आणि त्याच वेळीं मालकाची नवी करकरीत पेकार्ड गाडी आत शिरली. मालक उतरले ते सरळ कचेरींत गेले. तेथे आनंदराव हर्षभरान सिगार फुकीत उभा होता. मालकाना पाहून त्यानं सिगार विझवली आणि हसून म्हटल,

" विठ्ठलरावाची कमाल आहे बुवा ! "

आणि त्याच वेळीं विठ्ठलरावहि आत आला. त्याला पाहून तो म्हणाला,

" विठ्ठलरावकी जय ! "

तरीहि शेटजींची मुद्रा गंभीरच होती. कसला तरी विचार करीत ते म्हणाले,

" विठ्ठलराव, हे संपाच प्रकरण तुम्हीं काढलत खर ! पण हा संप पंधरा वीस दिवसात मिटेल ना ? मला तर भाव वाढण्याची लक्षणं स्पष्ट दिसतात. तेव्हा-? "

" संप मिटवण्याची किल्ली काय आपल्याच हातीं आहे कीं ! " विठ्ठलराव मुरब्बी हास्य करून म्हणाला, " माझी खात्री आहे, या महिन्यात काहीं भाववाढीला काल अनुकूल दिसत नाहीं. पुढच्या महिन्यात बघ्-तोंपर्यंत काय, रातपाळीन काढलेला माल पुजूनच ठेवायचा ना ? त्याऐवजीं गिरणीच बंद ठेवलेली काय वाईट ? नाहीं तरी, दोन तास काम कमी करायची पाळी आली होतीच कीं ! भीत भीत पगारकपातीची भाषा तुम्हीं काढलीत; पण बेट्याना संपावर काढून पगारबंदीची सोय मीं कशीं सहज केली पहा तरी—"

" पण उद्या भाववाढीच्या तयारीसाठीं—"

" या महिन्याअखेर खात्रीनं संप मिटतो. " विठ्ठलराव म्हणाला, " घरीं बसून काय उपाशी मरणार लेकाचे ? भाव वाढताच निदान आठ तास तरी काम कराव लागणारच ! पगार कायम करायला मग तुमचं तरी काय जातय ? आपोआप पुनः येतात लेकाचे, ' मजुराचा विजय असो ' करीत ! "

येवढ बोलून झाल्यावर मात्र विठ्ठलरावाचा आवेश ओसरला आणि मनमुराद भुंकल्यानंतर पाळीव कुत्र्यानं मालकाकडे तुकड्याच्या आशेन पाहावं, त्याप्रमाणं शेटजीकडे लाचार दृष्टि टाकीत तो खुर्चीवर बसला.

शेटजीहि खुर्चीवर बसले आणि टेबलाच्या खणांतून कसलीशी लंबट वही काढून, त्यावर त्यांनीं कांहीं तरी लिहिलं, आणि एक पान फाडून तें विठ्ठलरावाच्या हातीं दिलं.

दोघानींहि एकमेकाकडे पाहिलं !

दोघाच्याहि मुद्रेवर समाधान विलसत असल्याचं आनदरावाला स्पष्ट दिसलं आणि तोहि आनदित झाला !

लग्नाचा अपघात

वरातीच्या ड्रायव्हरला भारी किंमतीचा भरजरी शेला मीं दिला, याचं माझ्या ' बोडक्या ' मित्राना किती आश्चर्य वाटलं. लग्न-समारभाच्या वावग्या खर्चावर कॉलेजच्या व्यासपीठावरून प्रखर टीका करणारीं माझीं मत मी स्वतःच्याच विवाहप्रसगीं विसरलों, म्हणून केवढा गहजब केला त्यानीं ! त्याच म्हणण होत, लग्नाच्या खर्चाचा दिमाखच दाखवायचा तर सरकारनं जामीन मागितलेलीं वृत्तपत्र काय कमी होतीं ? कैलासवासी ' मोठ्या'च्या स्मारकनिधीची पिशवी काय रिकामी नव्हती ? पोटार्थी देशभक्त काय मला कोल्हापुरात सापडलाच नसता ?

पण खरं सांगूं ? व्यक्तीच्या दानतीन समाजाचा दारिद्र्यरोग हटवण्याचा मूर्खपणा मला स्वतःला पसत नाहीं. त्यापेक्षां व्यक्तीचा

अनुचित विलाससुद्धा मला क्षम्य वाटतो. सागराला ओहोटी लागली म्हणून नदीचा कालवा त्याला जोडण शाहाणपणाच टरेल का? आणि म्हणूनच, भिकाऱ्याला पैसा देणाऱ्या मूर्खापेक्षा रस्त्यावर बुटपॉलिश करून पैसा फेकणारा माणूस मला अधिक शाबूद बुद्धीचा वाटतो.

याचा अर्थ वरील मतप्रणालीप्रमाण मी विवाहसमयीं वागलों असाहि तुम्ही काढू नका. त्याची अदरकी बातच मुळीं न्यारी आहे. माझ्या विवाहावरील प्रेमाचा मुलामा तुम्हीं पुसणार नसाल तर ती सागतों.

असं दचकूं नका. शपथ, मला वाटत होतं, कीं प्रेमविवाहाची सुरम्य घटना माझ्या सारख्याच्या नशिबीं कुठून असणार! कारण, एक तर, दिसायला काहीं मी बायकी कुमार नाहीं, एकादी भानगड अद्याप माझ्या अगशीं आली नाहीं, किवा कॉलेजकुमारी झुलवायला माझ्या बापाची, ढकलून चालणारीहि, मोटारगाडी दारात वाळत टाकली नाहीं. मग घरात फाटक्या जुनेरात लाज झाकून पातळ नेसताच दारात निलाजरी होणारी आधुनिक बापाची छिनाल कन्या मला कशी मिळणार? राकट चेहऱ्याच्या निर्दय चुबनाची रसिकता जाणण्याइतका जिवतपणा पावडरन रगलेल्या पाढऱ्या गालाओठात आजकाल उरलाय कुठं?

काहीं असो, पण चुकून का असेना, प्रेमाच 'टेकनिक्' मला साधल खर! हो, टेकनिक्च नाहीं तर काय? कारण, प्रत्यक्ष व्यवहारात जरी 'बगाराम' छाप 'फिफ्टी पर्सेंट' प्रेम मी करीत आलों, तरी माझ्यावर प्रेम करणारी मूर्ख स्त्री कोणी जगांत असेल, असं मला स्वप्नातहि वाटल नव्हत. त्याबाबत प्रेमाचा एक सिद्धांतहि

मीं मांडला होता, कीं वर्गांतल्या पोरीवर पोरानं, आणि दारातल्या पोरावर पोरीनं कधीं प्रेम म्हणून करू नये. कारण ती दोघेंहि बिघडलीं असण्याचा सारखाच सभव असतो. याच न्यायानं कॉलेजात 'पोत्यान' पोरी होत्या, तरी त्या अवघ्या नालायक ठरवून, शेजारच्या मुलींच्या शाळेवरून हिंडण्याचा धदा मीं प्रामाणिकपणानं सुरू केला होता. आणि हं काय, प्रदीर्घ काळाच्या प्रवासानतर कोलबसाला अमेरिका दिसली, तशी दीर्घकालीन मुशाफिरीनतर एक पोरगी मलाहि नेमानं दिसू लागली.

पण प्रेमाच्या बाबतींत कॉलेजपेक्षा शाळेतल्या पोरीच बनलेल्या असतात याचा मला लवकरच अनुभव आला. नेत्रकटाक्ष टाकून माझे डोळे शिणले-तरी प्रत्येक चेंडू तडकावणाऱ्या विजय मर्चंटप्रमाण मारे धिमेपणानं घर आणि शाळा यामधल्या रस्त्यावर लिली धावा काढत बिनबादच राहिली.

पण प्रत्येक चेंडू खेळणारा खेळाडू कधीं तरी L. B W. होतोच कीं ! लिलीचहि तसच झालं ! एकदा असाच सध्याकाळीं जड अंतःकरणानं राजाराम टॉकीजच्या दारांत मी घुटमळत होतों. फिरायला जाणाऱ्या पोरी आणि सिनेमाला येणाऱ्या स्त्रियां पाहून काळीज कस तळ्-मळ् करीत होतं. पण म्हणतात ना ? साखरेचं खाणार त्याला देव देणार ! स्टॉलवर द्वारपालाच्या 'चान्सवर' लागलेल्या माझ्या मित्रानं मला खुणवलं ! माझा आनंद हृदयातच नव्हे, तर कोटाच्या आतील खिशांतहि मावेना. पँटच्या खिशात तो ठेवल्याचा अभिनय करीत, " तिकिटाशिवाय आत येऊ नये " या पाटीकडे रावसाहेबासारख दुर्लक्ष्य करून, भीतभीतच मी माडीवर चढलों. तेव्हा जरा दूर गॅलरींतून हटकून माझा मित्र कानांत हलकेंच म्हणाला,

" तुमचं love-pot (प्रेमपात्र) आलय आंत सिनेमाला. "

चोराला शोधणाऱ्या फौजदाराप्रमाण तीक्ष्ण दृष्टीन मीं आत डोकावून पाहिल. लिली आपल्या मैत्रिणीबरोबर मोटारींत बसल्याप्रमाणं अगदीं 'फ्रटवर' बसली होती. तिला पाहून माझ्या काळजाच अगदीं आइस्क्रीम झाल. मीं सीतारामाला म्हटल,

" जरा बसूं का आत ? "

मॅनेजर कुठ जवळपास नाहींत ना, हे पाहाण्यासाठीं तो जरा दूर गेला मात्र—

पॅटची इस्त्री हातानं साफ करून मोठ्या ऐटींत आमची स्वारी तिच्या अगदीं मागच्या रांकेत बसली. हेतु इतकाच. कीं तिचं मुखकमल नसल तरी वेणींतल फूल बघायला—

पण कुठल आलंय आमचं नशीब ! दोघीहि मैत्रिणी पुढून उठल्या आणि एक जागा सोडून माझ्या शेजारीं डाव्या बाजूस बसल्या.

माझ्या काळजाचं पाणी पाणी झाल ! स्टॉलवर कोणीच दिसत नव्हत. चुकून खोकला आला तर दवाखान्यात पडायची पाळी यायची. उठाव काय, असा पोक्त विचार मनात आला. पण मनाचा हिय्या करताच वाटल—असूं दे कीं ! सुशिक्षित पोरी आहेत या. शहरातल्या म्हशी मोटारीला आणि मुली प्रेमाला बुजत नाहींत फार.

आणि त्याच वेळीं दिवे मालवले. अंधार पडला. पडद्यावर चित्रं नाचलीं. गोंगाट झाला, आणि पुनः मध्यन्तराचे दिवे लागले. मॅनेजरहि आला आणि गेला. केवढा आराम वाटला जिवाला ! त्या आनंदातच पानपट्टीवाल्याकडून चॉकोलेटच्या चार वड्या

मी घेतल्या; आणि हंसत–मनानं मात्र भीत भीतच–लिलीपुढं धरल्या. तिनं एकदांच माझ्याकडे पाहिल आणि हसतच दोन वड्या उचलल्या. मला किती किती वाटल, माझ्या काळजाच चॉकोलेट कोणी करील काय ?

पण लगेच अंधार पडला आणि सिनेमा सुरू झाला. माझ्या आशेचे किरणहि मावळले. सिनेमाकडे माझं मुळीं लक्षच लागेना. कारण, लिलीच्या केसावरून येणारा पंख्याचा वारा किती उन्मादक वाटत होता ! त्या उन्मादात तिच्या फडफडत्या पदराला चोरटा स्पर्श करण्यापलीकडे काहीं माझी मजल गेली नाहीं. पण नाहीं म्हणून काय झाल ? घरातले दिवे काही पॉवर–हौसला चिकटवलेले नसतात. तिच्या पदराच्या तारेन माझ्या हृदयाचा बल्ब प्रेमाच्या विजेन कसा उजळून निघाला.

त्या उन्मादातच सिनेमा संपल्यावर मीं त्याच्या पाठोपाठ जिना उतरू लागलो.

नगरपालिकेंतील केशवरावाचा ड्रायव्हर माझ्याकडे पहात मिष्किलपणें हसत होता. कॉलेजातले दोस्त तर केवढ्यादा खाकरले. लिली गोंधळून मैत्रिणीबरोबर केशवरावाच्या गाडींत चढली मात्र–

ड्रायव्हर मलाहि म्हणाला,

"बसा कीं ! चला पोंचवतो तुम्हालाहि वाटेत !"

आणि दुसऱ्या दिवशीं मी कॉलेजात जायचा अवकाश ! जो तो "आहे बुव्वा"ची सलामी देऊन एकमेकात कुजबुजूं लागला. नोटस् मागण्यापुरतीहि धड न बोलणारी एक भगिनीसुद्धा डोळे मोडून म्हणाली कशी,

"आता लाडू केव्हा देणार ?"

मी थक्कच झालों, आणि उद्गारलों,

" कसले ? "

" लिलीच्या प्रेमाचे. "

मी गोंधळून म्हणालों,

" काय, म्हणता काय तुम्हीं ? "

" दुसरं काय ? पाहिलं तेच म्हणते. म्हटलं, आम्ही हजर होतों बर का तुमच्या मागंच–बॉक्समधे— "

" केव्हा ? "

" लिलीला चॉकलेट दिलीत तेव्हा. "

बॉंब पडल्यासारखी माझी अवस्था झाली !

मींच ही कडी पिकवली अशी तिच्या बापाची खात्री झाली तर ?

* * *

तर काय, एके दिवशीं भल्या सकाळीं तिचे काका (वडीलच) माझ्या घरीं अगदीं नवं करकरीत उपरण पांघरूण आले. गॅलरींत ब्रशान दात घाशीत मी उभा होतों. त्यांना मीं पाहिलं मात्र–बत्तीस दात निखळल्यासारखा मी जिरलो. तरीहि मीं टॉवेलनं तोंड साफ करीत त्याच स्वागत केलंच, आणि खालीं येऊन म्हटलं,

" कोण हवय ? "

" आपले वडील. "

कुणी बापाच नाव काढल तर राग येतो; पण त्याच्या या उत्तरानं मला घाम आला. आणि राग आला तो वडिलांचाच ! जीवनाची त्रिस्थळी यात्रा करणारी स्वारी आजच नेमकीं घरीं होती. नाहींत म्हणून थाप देण्याचा विचार क्षणभर मनात आला; पण जोरजोरात ते देवघरात घोकत होते—

" मातृ पितृ भ्राता सगोत्र अपार । चतुर्भुज नर होऊन ठेले ॥ "

माझ्या उत्तराची वाटहि न पाहतां लिलीचे काका घरात आले आणि खुर्चीवर बसून आमच्या कॉलेजचं मासिक चाळूं लागले. चोरट्या पावलांनीं पसार होण्याचा गनिमी कावा मला आठवला. पण विमानहल्ल्याचे दिवस आलेत ना? काका अंकावरची दृष्टि न चाळवता म्हणाले,

" कोणत्या वर्गात आहात तुम्हीं ? "

" आहे सीनियरला. "

" ऑनर्स वगैरे ? "

मला राग आला त्याचा. त्याना येवढ कळूं नये, मुलीचं वय, मुलाचं शिक्षण आणि बापाची पेन्शन कधीं विचारायची नसते. मी म्हटलं,

" घेतलेत तूर्त ! "

त्यानीं आश्चर्यानं माझ्याकडे पाहिलं. त्याना जणु म्हणायचं होतं, ' प्रेम करणारीं माणसं ऑनर्स घेतात ?'

मी मनाशींच त्याचं उत्तर दिल,

' घ्यायला काय हरकत आहे? प्रेम आणि ऑनर्स दोन्ही सारखेच ! मिळालं तर भूषण नाहीं तर—'

त्याच वेळीं पूजा सपवून आबा खोलींत आले. त्याना काकानीं नमस्कार केला. प्रश्नार्थक मुद्रेनं आबा माझ्याकडे बघू लागले. पण मी तरी काय बोलणार? मनात म्हटल, शत्रुपक्षाचे वकील भेटलेत खरे !

तेव्हा काकानींच प्रारंभ केला,

' तुमची माझी प्रत्यक्ष ओळख नाहीं. पण तुमच्या चिरंजीवाना मी ओळखतों. "

अगदीं खरं होतं तें! तरी आबा म्हणालेच,

"असं का?"

"हो, आणि म्हटलं, तुम्हालाहि त्याची पुरी ओळख करून द्यावी—"

"म्हणजे?"

"बापाला मुलाची खरी ओळख क्वचितच असते."

"आपल्या बोलण्याचा अर्थ—"

"इतकाच, कीं आपला मुलगा नव्या पिढीचा घटक आहे."

"बरं मग?"

मी तेथून निघून गेलों–तरी काकाचे शब्द माझ्या कानीं आलेच,

"प्रेमाची कृति त्याना साधते, पण लेकाचे लग्नाची भाषा बोलायला भितात."

मी चोरून ऐकूं लागलों, आबा म्हणत होते,

"छे, छे, तोच मला म्हणत होता बी. ए. झाल्याशिवाय काहीं लग्नाची ब्याद—"

"तोच काय, माझी लिलीहि म्हणत होती. पण दोघंहि आतां म्हणताहेत..."

"काय?"

"साऱ्या गांवाला विचारा कीं!"

"पण तुम्हींच सागा ना."

"शिक्षण ही बुद्धीची तर प्रीती ही हृदयाची भूक आहे."

* * *

काकांचं हें वाक्य म्हणजे सुभाषितच नव्हतं का एक? त्यानं माझ्या वडिलाना राग आला कीं आनंद झाला मला कळलं नाहीं

आणि लग्न होईपर्यंत मी त्याची चौकशीहि केली नाहीं. परंतु माझ्या डोक्यावर अक्षता पडल्या मात्र—

आवाचे आनंदोद्गार माझ्या कार्नीं पडले,

" वाजवा रे वाजवा. "

आणि मला इतका आनंद झाला, कीं बेहोष होऊन मी हातीं आला तो जरीचा शेला त्या ड्रायव्हरला बहाल केला. आतां तुम्हींच सागा, लिली मिळवून देणाऱ्या ड्रायव्हरबद्दल एवढीहि कृतज्ञता मीं दाखवू नये काय ! मला तर भीति वाटते, कीं पास झाल्याची तार आणणाऱ्या पोष्टाच्या शिपायाला बंदा रुपाया देणारे रसिक माझ्या लग्नाची ही खुशालीसुद्धा कंजुषपणाचीच ठरवतील.

आहुति

प्रांतिक कारणाच्या निमित्तानं प्रथम युरोपांत युद्धाची ठिणगी पडली. परतु असुरी संहाराप्रमाणं विस्तरातहि युद्धाचं साधर्म्य अग्नीशीं आहे, हेंच खरं! दीड दोन वर्षांच्या अवधींत त्या आगीनं अवघा युरोप करपून निघाला; आणि हा हा म्हणता त्याला जागतिक स्वरूप येऊन महायुद्धाच्या तुफानी लाटा भारताच्याहि किनाऱ्यावर कोसळूं लागल्या. पण बहिऱ्याच्या कर्णावरील नादलहरीप्रमाणं त्याचा तुषारहि किनाऱ्याच्या आत अद्याप आलेला नाहीं. म्हणूनच असेल, वर्तमान-पत्रातील युद्धाच्या वार्ता हिंदी स्त्रियाना इतिहासाचीं कात्रणं वाटतात; तर नवतरुणाना चहाच्यां वेळची ती एक करमणूक वाटते. बॉंब-हल्ल्याचीं विमानं, शस्त्रागाराचीं जहाजं, राक्षसी रणगाडे, पल्लेदार मशीनगन्स—आणि त्याखालीं चिरडणारी मानवी संस्कृति आणि

मानवता! पडद्यावर दिसणाऱ्या लुटुपुटुच्या लढाईप्रमाण नुसतं कौतुकच आम्ही त्यांचं दाखवीत नाहीं काय?

मात्र विजयेची स्थिति याहून निराळी होती. खर पाहाता, तिच्यांत आणि इतर तरुणींत फरक असा काय असणार? सर्व-सामान्य मुलींप्रमाण बाहुल्याच्या मेळाव्यात ती लहानाची मोठी झाली, मैत्रिणींच्या संगतींत शाळाकॉलेजात वावरली, आणि लग्न होताच प्रीतीचं पहिलं वर्ष कस क्षणाप्रमाणं सरल तिचं! कदाचित् आयुष्यहि क्षणाप्रमाणच वाटल असतं तिला. परतु आयुष्य ही नुसती क्रीडा नाहीं, हें कटु सत्य तिला पतीनच प्रथम ऐकवल.

रेडिओसमोर बसून पतिपत्नि आनदानं जेवत होतीं. "जमुना जळिं खेळु खेळ" ही रेकॉर्ड सपताच "अब आप हिंदोस्तानी मे खबरें सुनिये" म्हणून युद्धवार्ता सुरू झाली. विजयेचं लक्ष पतीला वाढण्यात, तर विजयचं अवधान ती वार्ता ऐकण्यात रगून गेलं. तोंच एकदम दचकून विजय उद्गारला,

"ऐकलंस?"

प्रश्नार्थक मुद्रेन विजयेनं पाहिलं. तेव्हा विजय म्हणाला,

"इटालियन सैन्य आफ्रिकेत घुसणार."

काळजात कट्यार खुपसल्याप्रमाणं विजयेनं विचारलं,

"मग?"

वीराला साजेसं हास्य करून विजय उत्तरला,

"आमचे अंदाज खरे ठरणार. आम्हाला बहुतेक आफ्रिकेच्या आघाडीवर जावं लागणार."

आणि दुसऱ्याच दिवशीं लष्करी वेषातील विजय आपल्यावर अनिमिष नेत्रांनीं प्रीतीचा वर्षाव करतो आहे, असं विजयेला वाटलं.

त्यामुळे ओशाळून तिन आपली काया किती किती चोरून घेतली! तरी पतीचे करपाश तिला दृढतम आणि चुंबन कमालीच्या निर्दय-पणाचं वाटलं. अन्ती नकळत इतबल झाल्याप्रमाणं 'स्ऽऽ' असा करुण स्वर तिच्या दुखवलेल्या ओष्ठातून बाहेर फुटला, आणि जेव्हा तिला अगदींच गुदमरल्यासारखं वाटलं तेव्हा मोठ्या मुष्कीलीनं आपले कपोलोष्ठ तळहाताआड लपवून तिनं प्रयासानं येवढंच म्हटलं,

"हे काय—पुरे ना!"

तेव्हा अलगद उचलून त्यान तिची सुमनसदृश काया आपल्या प्रदीर्घ बाहूंत गोळा केली, उन्मादाचा भर ओसरेतों आपलं मुख तिच्या सन्निध घट्ट धरून तिला कॉटवर ठेवली, आणि कठोरपणा दाखवलेल्या तिच्या नाजुक कपोलाशीं हाताच्या बोटानीं लाडीगोडी करीत तिच्या दोन्ही मृदुकोमल उरोजात आपल मुख पुनः लपवलं. मऊ मऊ उशींत तोंड खुपसल्याप्रमाण तिच्या उन्नत वक्षःस्थळाची ऊब त्याला सुखद वाटली. तिचा आस्वाद घेत असता तिच्या उराची धडधड पण त्याला स्पष्ट ऐकू आली. तेव्हा तिच्या अर्धोन्मीलित नेत्रावर आपली नजर रोंखून तो घोगऱ्या आवाजात म्हणाला होता,

"उद्या आम्हीं किनारा सोडणार!"

वीराची युद्धाविषयींची अधीरता प्रणयाच्या उत्कटतेनच व्यक्त होत असते, याची कल्पना विजयेला होतीच! रणकुंडात उडी घेण्या-साठीं तयार होणाऱ्या आपल्या पतीचा एकीकडे तिला अभिमान वाटला. पण त्याच वेळीं अदृष्टाआड जाणाऱ्या पतीच्या वियोगाचं दुःखहि तिला अनावर झालं. डोळ्यांत एकवटलेले अश्रु अभिमानाचे कीं दुःखाचे हें तिचं तिलाच कळेना. तें ओळखून विजय म्हणाला,

" तूं पुण्यास ना ना थोडे दिवस. तुझ्या बाबानीं बोलावलय ना तुला ? "

तिला भडभडून आलं !

आपण आई होणार याची स्मृति तिला असह्य झाली. वीरपत्नी वीरमाता होत आहे. पण बापलेकाचं दर्शन—

नको त्या कुशंकेनं ती घायाळ झाली. त्या वेळीं तिची समजूत घालणंहि वेडेपणाचं होतं. तिला घट्ट हृदयाशीं धरून बऱ्याच वेळानं विजय म्हणाला,

" तुला मीं सहावींत शिकवलेली कविता आठवते ? "

" कोणती ? "

" होरेशस ! त्याचे उद्गार तूं विसरूं नकोस. "

त्यावर " नाथ " असा एकच आर्त स्वर काढून ती अधिकच त्याला बिलगली. तिच्या केशभारावरून हात फिरवीत विजय गुणगुणूं लागला,

" To every man upon this earth
Death cometh soon or late ! "

पण त्यालाहि गळा दाटू न देणं कठीण झालं. तो सद्गदित स्वरात येवढंच मोठ्या प्रयासानं म्हणाला,

" But how can man die better
Than facing fearful odds ? "

आणि त्यानं तिचं पुनः चुंबन घेतलं तें इतक्या अधाशीपणानं, कीं जणु काय तें शेवटचंच चुंबन त्याच्या नशिबीं होतं !

* * *

दुसऱ्या दिवशीं वृत्तपत्रात तिनं वाचलं मात्र—

" हिंदी सैन्य अज्ञात स्थळीं रवाना. "

" मुंबई सोडून तीहि पुण्यास आपल्या डेक्कन जिमखान्यावरील बापाच्या घरीं आली. परंतु तिचं चित्त आफ्रिकेच्या होमकुंडावरच घिरट्या घालीत राहिलं. नित्य नेमानं डोळ्यात प्राण एकवटून ती वृत्तपत्रं वाचू लागली. इटालियन सैन्याची पीछेहाट वाचून तिच्या हृदयांत कसं विजयानंदाचं भरतं येत होतं.

एकदा तर तिनं वाचलं,

" आफ्रिकेच्या रंगभूमीवर शिवाजीचा जयजयकार ! "

विजयाचा हर्ष तिच्या हृदयांत मावेना. तिला सिंहगडाची आठवण झाली. तिनं मनाशीं म्हटल देखील, आता विजय घरीं येऊ देत तर खरे ! लग्न झाल्याबरोबर आपण सिंहगडाला जाऊन जे जे केलं त्याची अगदीं पुनरावृत्ति—

परंतु दुसऱ्याच दिवशीं मुंबईहून तिला पत्र आलं. सासऱ्याचं हस्ताक्षर तिन चटकन् ओळखलं. तिनं ते फोडून पाहिलं. बापाच्या हस्ताक्षरात मुलाचं इतिवृत्त लिहिलं होतं,

" ...इटालियन सैन्याची पीछेहाट ही ब्रिटिशाच्या अंतिम विजयाचीं पूर्वचिन्हंच आहेत. पण पुण्यप्राप्तीसाठीं यज्ञात आहुति द्यावी लागते. विजयासाठीं युद्धातहि—

पोरी, अंबिकेच्या आशीर्वादासाठीं तान्हाजीनं सिंहगडीं आत्माहुति दिली.

लोकशाहीसाठीं तसंच बिनमोल मरण तुझ्या नवऱ्याला लाभलं आहे..."

विजया या अकल्पित धक्यानं दिङ्मूढ झाली. वाचण्याचं राहो, रडण्याचंहि भान तिला राहिलं नाहीं. डोळे विस्फारून ती खिडकींतून दिसणाऱ्या धीरगंभीर सिंहगडाकडे पाहात राहिली. नवऱ्याचे

शेवटचे बोलच काय ते तिच्या कानात कोणी तरी मोठ्यानं बोलल्या-प्रमाणं निनादूं लागले,

" But how can man die better
Than facing fearful odds ? "

या वचनाची प्रतीति देणारी लाखो वीरांच्या आत्मयज्ञाची अमर स्मृति तिच्या डोळ्यापुढं दिसत होती.

ती पाहून तिला वाटलं, आपल्या नवऱ्याच्या अतुल त्यागाची स्मृति अशी कोणी राखील काय ?

हा प्रश्न तिला सुचला मात्र ! होरेशसचं अमर उत्तर तिला आठवलं—

" The aches of his father
And the temples of his Gods "

आपल्या गतवैभवाची साक्ष—नव्या भारताची पवित्र ध्वजा—महात्माजींचा तिरंगी झेंडा सिंहगडावर फडकत राहिल्याचा तिला आभास झाला !

अवघ्या भारताची ही अीकांक्षा पुरवली जाईल का ?

निश्वास सोडून तिनं दृष्टि हलवली. समोरच ताज्या दैनिकाचा अंक पडला होता. आणि जाड अक्षरांत भारतमंत्री अमेरीनीं पार्ल-मेंटात केलेल्या हिंदुस्थानच्या खुशालीचं भाष्य त्यात छापलं होतं ! तें तिनं नुसतं ओझरत पाहिलं मात्र मोठयानं, तिनं हंबरडा फोडला !

एकच तळमळ तिला दुःसह वाटत होती—बापाच्या अतुल आत्मयज्ञाची स्मृति भारताची खरीखुरी लोकशाही त्याच्या मुलाला केव्हां देणार ? लोकशाहीसाठीं मरणाऱ्याना लोकशाही जगण्याचा जन्मसिद्ध हक्क केव्हा मिळणार ?

सप्रेम भेट

कारण काहीं असो ! एवढं खरं, कीं अशोक आपल्या वाड्यात रहायला येणार हे नक्की कळल्यापासून लीला आनंदातिशयान अगदीं वेडीच झाली होती. एवढी पधरा वीस वर्षाची ती पोर ! पण जरा कुठं बाहेर सायकलची घंटी वाजली, अगर टांगेवाल्याची हाक ऐकूं आली, कीं एकाद्या पाच सहा वर्षांच्या अवखळ पोरी-प्रमाण पळत खिडकींत जाई आणि हळूंच बाहेर डोकावी. पण जितकी आतुरतेनं प्रतीक्षा करावी तितकी फसगतच बहुधां नशिबीं येते. लीलेचंहि पुष्कळदा असंच झालं; तरी पण प्रत्येक खेपेस नव्या आशेनं ती धावे आणि निराशा पदरीं आली, कीं आबट चेहरा करून परत फिरे आणि त्या वेळीं तिच्या साशंक मनाला वाटे, दोनतीनदा खिडकींतून उगीचच बाहेर डोकावतांना आप-

णाला कुणी पाहिलं तर नसेल ना ? पण लगेच आपली ही वेडी शंका विसरण्यासाठीं जवळच्याच आरशात पाहून, स्थानभ्रष्ट पदराआडून बाहेर डोकावणाऱ्या एकदाणीशीं खेळत, ती स्वतःशींच हंसे व म्हणे,

"खरंच, किती वेडी आहे मी!"

लीलेला अशोकची एवढी ओढ का लागली, हे सागणं जरा कठीणच होतं. कारण, तसं पाहू गेलं तर लीलेचा व अशोकचा परिचय असा काहींच नव्हता. फक्त तो एक प्रसिद्ध लेखक आहे, हीच त्याची तिला माहिती आणि त्याच्या कथासंग्रहावरील त्याचा फोटो हीच त्याची ओळख! पण एकादी सुप्रसिद्ध व्यक्ति आपल्या घरीं येणार याचा आनंद थोडाथोडका कां असतो? लीला जर का लहान असती, तर आपल्या प्रत्येक मैत्रिणीच्या घरीं पळत जाऊन, धापा टाकीत तिनं सर्वांना सागितलं असत,

"आज आमच्या इथं कीं नइऽ, अशोक येनाल आहेत. खोतं नाहीं, अगदीं खलंऽ!"

पण वयोजन्य विनयान तिच्या या आनंदाची भरती हटवली होती; आणि म्हणूनच विनयाचीं दिखाऊ बंधनं नसलेल्या तिच्या अल्लड हृदयांत एकच गोंधळ माजून राहिला होता. किती तरी विचार तिच्या मनात येऊन गेले. 'अशोक कसे बोलतात? कसे हसतात? ते आपल्याशीं बोलतील काय? आपण त्याच्याशीं कसं बोलाव? बोलताना किती हंसावं?' आणि अशा तऱ्हेनं अंदाज करून, अशोक जवळच खुर्चीवर बसला आहे, असं समजून, तिनं तिसऱ्या मजल्यावरील मोठ्या आरशासमोर, आपल्या हावभावाची रंगीत तालीमसुद्धा हजारदां घेतली होती!

शिवाय, तिच्या या वेडात भर घालायला आणखी एक कारण झालं; आणि तें म्हणजे खुद्द अशोक येण्यापूर्वी पुढं आलेलं त्याचं फर्नीचर, पुस्तकं वगैरे. तीं तुळतुळीत शेल्फस्, तीं जाडीं इंग्रजी मराठी पुस्तकं आणि हीं सारीं पाहून तिला आपल्या हाय-स्कुलांतील मास्तरांचं वाक्य आठवलं. अशोकची कादंबरी वाचण्या-पूर्वी त्याचा परिचय करून देताना ते म्हणाले होते,

" He is a giant reader. "

आपल्या डाव्या हाताची अंगुली चावून भुवयांच्या कमानी उभारीत तिनं त्याचं भाषांतर केलं,

" अय्या ! इतकीं पुस्तकं यानीं वाचलीन् तरी कधीं बाई ? "

आणि या साऱ्या गोष्टींनीं तिचा त्याच्याविषयींचा आदर सारखा दुणावतच गेला. मनुष्य एकदा प्रेमवेडा झाला, कीं क्षुल्लक वाट-णाऱ्या गोष्टींनींहि त्याचं वेड वाढत जातं हेंच खरं !

आणि म्हणूनच अशोक यायच्या वेळीं फुलं तोडण्याच्या निमित्तानं ती बागेत घुटमळत राहिली. अशोकचा टांगा बागेच्या डाव्या फाटकां-तून येईल म्हणून त्याचं तोंड दिसावं या हेतूनं मुद्दामच तिनं बागेचा डावा कोंपरा गाठला. पण ऐनवेळीं टांगा आला तो उजव्याच फाट-कानं आणि थेट दारातच थांबला. तिला टांगेवाल्याचा अस्सा राग आला, कीं " काय, तुझं घोडं बघायचं नव्हतं ! " असं पुटपुटत ती उजव्या कोंपऱ्याकडे वळली. पण या अवधींत अशोक तिच्या दादाशीं हस्तांदोलन करून केव्हाच आत गेला होता. फक्त त्याचं पाठमोरं दर्शन काय तें तिला झालं. पण त्याच्या या ओझरत्या दर्शनामुळंच त्याच्या दर्शनाची निराशा तिला असह्य वाटू लागली; ती इतकी, कीं चोरून का होईना, पण त्याला प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय आज

झोंपायचंच नाहीं, या निश्चयानं ती घरात गेली. पण त्या साऱ्या दिवसात काहीं बिचारीला हवी ती संधि मिळाली नाहीं; आणि म्हणूनच आपल्या हट्टी स्वभावाच समाधान करण्यासाठीं कादंबरींतील अशोकाचा फोटो न्याहाळीत ती रात्रीं बिछान्यावर पडली. या वेड्या कृतींतसुद्धा कसलं तरी गूढ समाधान तिला मिळालं असाव! कारण, झोपीं गेली तरीहि कुशी बदलेपर्यंत ती कादंबरी तिच्या वक्षावर विसावली होती.

*　　*　　*

आणि चोरी ही खोडच मुळीं अशी आहे, कीं जी उघडकीस आल्यावाचून सोडवत नाहीं. लीलेचंही असंच झालं. दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं अशोक खिडकींत उभा असलेला पाहून, त्याला प्रत्यक्ष पाहण्याची लाज वाटल्यामुळेंच कीं काय तीच जाणे, तिन आपल्या आरशाची व्यवस्था बदलली. आतापर्यंत टेबलावर विसावणारा मोठा आरसा तिनं उचलला आणि अशोकाच प्रतिबिंब दिसेल अशा तऱ्हेन भिंतीवर लटकावला आणि उगीचच केसावरून हात फिरव, पातळाची पिनच बसव, गळ्यातील माळच फिरव, अगर वेणींतील रिबनच बदल, अशी तिची वेशभूषा नियमितपणें सुरू झाली.

आपली लीला इतकी सुधारलेली पाहून तिच्या घरच्या मंडळींना अगदीं आश्चर्य वाटल. कारण, आजपर्यंत दादानं तिला अनेकदा बजावल असेल,

‘तायडे, तुझीं पुस्तक अस्ताव्यस्त दिसतात, खोली गबाळी असते...’

पण त्याला “ असूं दे आमचीं ” असं म्हणून मानेला एक झटका देण्याव्यतिरिक्त अधिक महत्त्व तिनं कधींच दिलं नव्हत. पण अशोक

आल्यापासून ती पुरती बदलली. तिची पातळाची नेसण, केसाची रचना, चालण्यातील लकब, एवढच नव्हे, तर नजरेंतील चोरट चाचल्य यासारख्या बारीकसारीक गोष्टीतसुद्धा अभिनव कलेचं वास्तव्य भासू लागलं. आरशात अशोकचं दर्शन घेणं ही तर तिची 'हॉबीच' बनली. कुणी कांहीं म्हणो, प्रेमामुळें माणूस गुणी बनतं, हे कांहीं खोटं नाहीं खास !

पण प्रेमाचा धागा फार नाजुक असतो. त्याच्या एका टोंकाला जरी प्रणयाचीं आंदोलनं मिळालीं, तरी दुसऱ्या टोकालाहि त्यांच्या हळुवार संवेदना लगेच जाणवतात; आणि यामुळेंच लीलेची चोरटी 'हॉबी' उघडकीला आली. एक दिवस लीला आरशात पहात असता बराच वेळ खिडकींत उभा असलेला अशोक जरा आड झाला. लटक्या रागान 'नको नको' म्हणत असताही बळेंच चुंबन घेतल जावं, तसं लीलेला झाल. प्रणयी जीवाला हतबल करणारं कसलं तरी असह्य समाधान तिच्या सर्वांगातून चमकून जाताच, प्रेमी गुन्हेगाराला समाधानाची शिक्षा करणारा लाडका प्रमाद करण्याचा मोह तिला अनावर झाला. चोरट्या नजरेन तिनं पुनः आरशात पाहिलं.

अशोकहि आपला आरसा खोलींतील भिंतीवर टांगतांना तिला दिसला; आणि समोरच्या आरशांतला अशोक जेव्हा तिला पाहून हसला, तेव्हा गाल फुगवून 'चला, चावट कुठले' या अर्थाचा एक झटका मानेला देऊन तिनं मान वळवली. पण समोरचा अशोकसुद्धां हंसतच होता. यामुळं मात्र लीला अगदींच लाजली. निःसहाय्य झाल्याप्रमाण दोन्ही तळहातानीं तिनं आपलं लाजरं मुख लपविलं. पण अशोक खंदा लेखक होता. तळहातानीं तोंड

लपविलं तरी खोडसाळ नजर दोन बोटामधील फटींतून आपला मार्ग काढते, हें त्यानच आपल्या लिखाणात अनेकदा प्रतिपादिलं होतं; आणि म्हणूनच तिला गोंधळलेली पाहून बराच वेळ तो निर्दयपणें हसत होता.

* * *

अशोकची लघुकथा एखाद्या मासिकांत छापून आली, कीं अधाशीपणानं ती वाचून, तिची सागोपाग चर्चा करण हा लीलेचा एक आवडीचा विषयच होऊन बसला. तिच्या घरची मंडळीहि प्रेमानं तिचं सारं ऐकून घेत, आणि तीहि एकाद्या जाड्या पंडिता-प्रमाणं ती समजावून देण्याचा प्रयत्न करी. प्रथम प्रथम लीला आपणहून चर्चा कधींच करीत नसे. फक्त 'सुंदर' असं म्हणून ती त्या गोष्टींतील चित्रं न्याहाळीत बसे! पण तिच्या वहिनीनं खोडसाळपणे, 'काय सुंदर आहे ग? चुबनानं शेवट केला म्हणजे काहीं गोष्ट सुंदर होत नाहीं.' असा वृथा आरोप केला, कीं मग मात्र लीला तिच्यावर अगदीं तुटून पडे. जणू काय ती तिची स्वतःचीच लघुकथा असून, त्यातील एखादा मुद्दा खोडल्यानं तिच्या स्वतःच्याच प्रतिष्ठेला धक्का बसणार होता! वहिनीहि नाहीं नाहीं त्या शका काढून तिला चिडवी. यांत तिला खेळवण्याचा जरी सात्विक हेतु असला, तरी कधीं कधी त्याचा इतका अतिरेक होई कीं,

"तुला नाहीं हे कळायचं."

याच रामबाण उपायानं लीलेला स्वतःला सांवरावं लागे.

यावर वहिनीहि खोडसाळपणें म्हणे,

"आम्हांला कसं कळावं बाई? ज्याचं त्यालाच कळायचं!"

मग मात्र चिडल्यासारखं दाखवून लीला म्हणे,

"हें ग काय तुझं, वैनी! उठलं सुटलं याच शेवटावर येतेस नेहमीं! अशानं मी नाहीं बाई...."

पण हे वाक्य पुरं होण्यापूर्वीच वहिनी तिला कुरवाळीत म्हणे,

"अग, तुला आवडतं म्हणून! खरं साग, तुला माझी चेष्टा मनापासून आवडते कीं नाहीं?"

यानं मात्र लीला अगदीं मूल बने. लडिवाळपणें वहिनीला विळखा घालून, तिच्या उन्नत उरोभागावर मस्तक टेंकून ती हंसे,

"म्हणून काय झालं? आवडणाऱ्या साऱ्याच गोष्टी कांहीं उघड बोलायच्या नसतात. तू घेतेस का कधीं दादाचं नाव? आव-डतो ना तो तुला?"

"अस्संऽ" लीलेचा मुका घेऊन वहिनी बोले, "म्हणून का अशोकाचं नांव घ्यायला लाजतेस तूं?"

मग मात्र लीलेला तिथं राहणं अवघड होई. वहिनीला टाळण्या-साठीं तेथून पळत जात ती म्हणे,

"इश्श, पुरे बाई आता!"

* * *

आजहि असंच झालं. चहापाण्यामध्यें दंग असताना सर्वच लीलेची चेष्टा करण्यांत रगले होते. दादासुद्धा मधून मधून एकाद्या वक्र वाक्याची भर घालीत होता. एकाद्या चक्रव्यूहात सांपडल्या-प्रमाणं लीला गोंधळली होती.

पण ऐनवेळीं अशोक आल्यानं मध्येंच सर्वांचा विरस झाला. मात्र लीलेला आनंद झाला. दैत्यापासून सोडविल्यानंतर उर्वशीनं पुरुरव्याकडं पाहिल असेल, अगदीं त्याच कृतज्ञतापूर्ण नजरेनं

तिनं अशोकाकडे पाहिलं. चोरून ठेविलेलं मधुर हास्य तिच्या गालावरील खळींत साठलेलं दिसत होतं.

" या, या, अगदीं चहाच्या वेळींच आलांत बुवा. "

दादानं अशोकाचं स्वागत केलं.

पुढं केलेला कप स्वीकारीत अशोक हंसला,

" ही कादबरी देण्यासाठीं आलों होतों. "

दादानं कादंबरी उघडली. अगदीं अभिनव पद्धतीनं छापलेली ती आकर्षक कादंबरी चाळीत त्यान समाधान व्यक्त केलं,

" वाः, छान ! "

लीलेला स्वस्थ बसवेना. नवी कादंबरी, तीहि अशोकची, आणि आपण वाचण्याआधीं दादानं ती बघायची म्हणजे काय ? स्त्री-हृदयाला आपल्या आनदात भागीदार खपत नाहीं हेंच खर ! जागच्या जागीं चळवळ करीत मलपृष्ठावरील रूपसुंदरीचं चित्र न्याहाळीत ती म्हणाली,

" पुष्पाजलि का नांव हिचं ? "

मलपृष्ठावर शीर्षक ठळक दिसत होतं. शिवाय, तिला ठाऊक होतं, कीं अशोक ही कादबरी लिहीत होता म्हणून. तरीहि तिनं हा प्रश्न विचारलाच; कारण एखाद्या गोष्टीचा अत्यानंद झाला, कीं पुनः पुनः तिचा नामोच्चार करावासा वाटतो; तिनं हंसत हंसत तें नांव पुनः एकदां वाचलं,

" पुष्पाजलि ! "

वहिनीला लीलेची चेष्टा करण्याचा मोह अनावर झाला. कारण अशोक जवळ आहे म्हणूनच लीला स्वस्थ आहे; एरवीं दादा-कडून तिनं ती कादंबरी जवळजवळ हिसकावूनच घेतली असती,

हें ती जाणून होती. शिवाय एका दगडात आतां दोन पाखरं पडणार होतीं. लीलेकडे चोरट्या नजरेनं पहात ती अशोकला म्हणाली,

" पण बाई, आम्हाला कशी ही मिळायची ? कारण, लीलेच्या हाती एकदा का ती गेली, कीं आम्हाला तिलाजलीच द्यावी लागणार तिला. "

अशोकनं हंसत विचारलं,

" तें का ? "

" अलीकडे तुमच्या कादंबऱ्या फारच आवडूं लागल्यात हिला."

" नाहीं हो ! "

लीलेनं मानेला हिसडा दिला.

तिला वेडीला काय कल्पना, कीं उपवर मुलींच्या मानेचा नकार म्हणजे त्याच्या हृदयाचा होकार असतो म्हणून ! हे जाणूनच अशोक लीलेकडे पाहून हंसला,

" हो का ? मग मी यांना दुसरी देईन हवी तर ! "

" तसंच करा. " दादानं मान डोलविली, " हिला तुमची भेट स्पेशलच जाऊं दे ! "

दादाच्या या डिवचण्यानं लीलेला आंतल्या आंत आनंद होत असला, तरी भुवयांच्या नागमोडी वळणानीं तिनं रागच प्रकट केला. पदराशीं चाळा करीत ती फणकाऱ्यानं उठली; पण लगेच काकणाशीं खेळत लडिवाळपणे अशोकला म्हणाली,

" चला पाहूं ! "

तिच्या या गोंधळलेल्या मनस्थितीचं अशोकला हंसूं आलं. तें आंवरण्याचा प्रयत्न करीत तो उठला.

" पाहिलंत, चहासुद्धा घेऊ दिला नाहीं. "

दादानं टोमणा मारला.

" भेटीची ओढ आहे ना ? आता भेटीनंतर पहा, दररोज चहाला बोलवील. "

वहिनीनं पतीला साथ दिली.

पण यावेळीं लीला व अशोक खोलीबाहेर गेल्याने दोघेहि जागचे उठले. दादा आपल्या कामाला निघून गेला. वहिनीहि जाणारच; पण पोष्टमननं मासिक आणून दिल्यानं तिनं तें घेऊन लीलेची खोली गाठली. कारण, लीलेचा हट्ट म्हणून म्हणा, अगर सर्वांनाच तिचं कौतुक वाटे म्हणून म्हणा, घरात येणारं कसलहि नव पुस्तक तिनं प्रथम वाचावं हा प्रघातच पडला होता. अल्लड हृदयाला असल्या क्षुल्लक वाटणाऱ्या हट्टाची फार आवड असते; आणि प्रेमातिशयानं तिचे हट्ट सर्वजण पुरवीतहि ! वहिनीन लीलेच्या टेबलावर तो अंक टाकला आणि तिच्या आटोपशीर गृहरचनेकडे गुणग्राहकतेनं पहात ती बाहेर पडणार, तोंच—

" इश्श ऽ नको गडे ! अऽऽ हें काय ? "

" सप्रेम भेट ! "

या अस्पष्ट संवादानं चकित होऊन वहिनीनं सभोंवतीं पाहिलं. पाहता पाहता बाजूच्या आरशात ओझरतं दिसलेलं दोन अनुरक्त मुखांच संमीलन वहिनीला किती चित्ताकर्षक वाटलं ! समाधान चित्तानं जिना उतरीत असता, समोरून पळत येणाऱ्या लीलेनं वाटेंतच तिला हातातील कादंबरी दाखवीत विचारलं,

" पाहिलीस माझी भेट ? "

लीलेचा ओला गाल पदरानं पुशीत वहिनी प्रेमभरानं बोलली,

" पाहिली बर ! "

———

मुखपृष्ठ (रसग्रहण)

सुप्रसिद्ध आंग्ल चित्रकार F. Dicksee यांच्या The Dawn या चित्रावरून नवयुग चित्रपट लि.चे कलादिग्दर्शक श्री. वाटेगांवकर यानीं ही कल्पना घेतली आहे. भारतीय संस्कृतीचीं आभरण चढवण्यापेक्षा फारसा बदल त्यानीं यात केला नसला, तरी मूळ तिरंगी चित्रातील भाव एकाच रंगात हुबेहुब प्रकट करण्याचा त्यांच्या कुंचल्याचा विलास विलोभनीय आहे.

चित्र पाहाताच प्रथम दोन प्रतिमा मनावर बिंबतात. पहिली क्षितिजावर उभी असलेली रूपसपन्न नवतरुणी आणि दुसरी तिकडे पाठ करून पायथ्याशीं वाट चालू पाहाणारा एक वयस्क मनुष्य !

परंतु येवढाच एक विरोध त्यात नाहीं. चित्रकारानं त्यांच्या पार्श्वभूमीहि विरोधी आणि उठावदार केल्या आहेत. उषःकालीन तेजोवलयं आकाशात पसरत असल्याच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रीची रूपसंपदा, तर निरास पावणाऱ्या अंधकाराच्या पार्श्वभूमीवर पुरुषाची राकट छाया अस्पष्टशी दाखवली आहे. हें ध्यानीं घेणाऱ्यांच्या आता लक्षात येईल, कीं क्षितिजावरील कन्यका ही केवळ

एक साधी स्त्री नसून, कोंवळ्या किरणाची ती प्रतीक आहे, आणि तो छायापुरुष तिमिराचा प्रतीक आहे.

आणि हें मनावर ठसवण्यासाठीं चित्रकारानं सामान्यतः पुढील खुब्याचा अवलंब केला आहे. प्रथम स्त्रीची प्रतिमा पहा. नव-तारुण्याचा उन्माद तिच्या नसानसातून कसा ओसंडतो आहे. टपोऱ्या डोळ्यातील ती निर्भयता, मोकळ्या मुकुलाचा तो स्वछंदी-पणा, वाऱ्यावर पदर सोडण्यातील तो अल्लडपणा, पण उरोजावरच तो दक्षतेनं सावरण्यातील ती शालीनता यानीं तिच्या अंतःकरणावर प्रकाश टाकला आहे; तर तिची कायाकांति झाकू पाहाणाऱ्या वस्त्राआडूनहि उठून दिसणाऱ्या परिपुष्ट यौवनसूचक अवयवानीं तिच्या निरामय सौंदर्याचा कलापूर्ण आविष्कारच केला आहे. तात्पर्य, कोंवळ्या किरणाची सारी भुलावणच जणु तिच्या प्रतिमेत दडली आहे.

उलट तो छायापुरुष आयुष्याच्या अनुभवानीं विटलेला दिसतो. हताशपणें त्यान आपले हात उरावर धरले आहेत आणि गळलेल्या गात्रानीं किती अधाशीपणे त्यानं आपलीं वस्त्रं सावरलीं आहेत. दिवसभराच्या श्रमानीं आलेली आणि अघेऱ्या रात्रीं द्विगुणित झालेली निराशाच जणुं पहाटेच्या कोंवळ्या किरणाच्या दर्शनानं दिपून कुठं तरी नाहींशी होत आहे. परंतु असं करतानाहि पुनःप्रत्य-याच्या प्रतीतीनं तो दैवहत पुरुष एकच विचार मनात बाळगीत असेल—नवयुगांत आज पदक्षेप करणारे जीव किती भाग्याचे म्हटले पाहिजेत नाहीं ? हाच विचार मूळ चित्राखालीं ठळक इंग्रजी अक्षरात छापला आहे,

"Bliss was it in that dawn to be alive !"
